

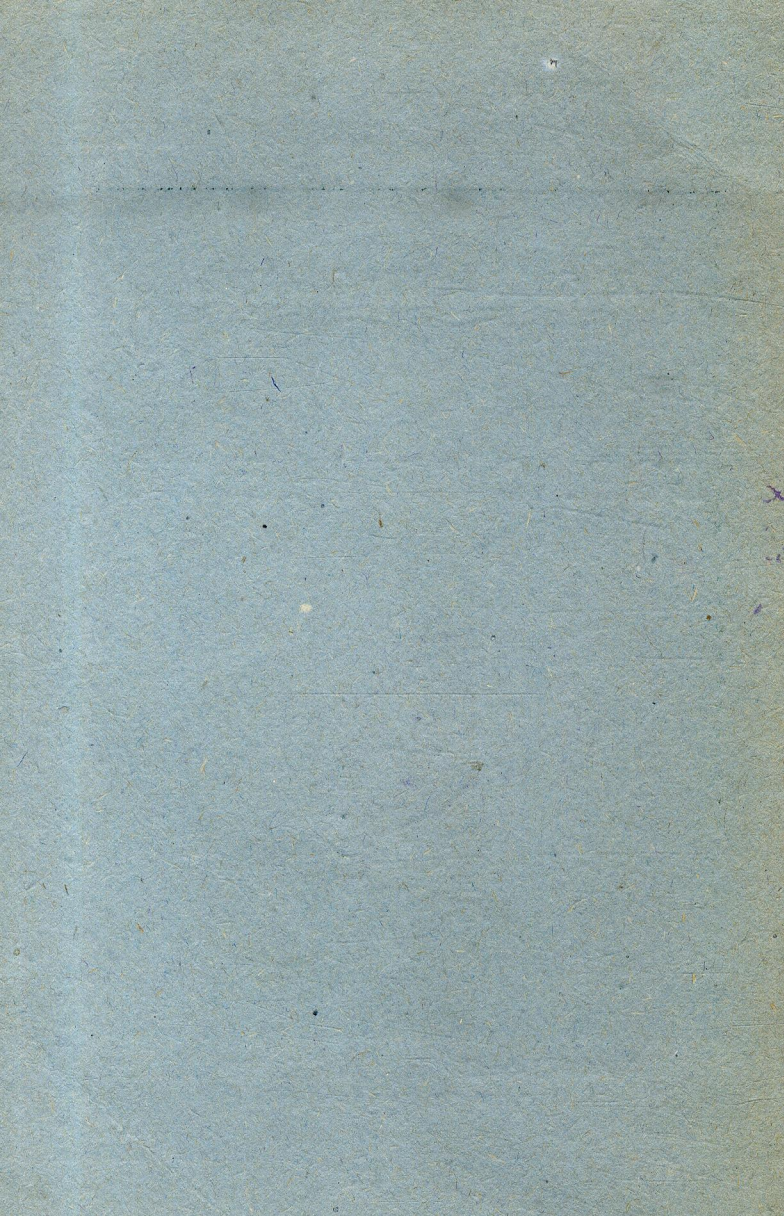
популярні нариси
про українських класиків

Л. СМІЛЯНСЬКИЙ

БОРИС ГРІНЧЕНКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

86
10

Л. СМІЛЯНСЬКИЙ

БОРИС ГРІНЧЕНКО

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

За редакцією Я. САВЧЕНКА

86/87

кр. 31(29)
УРСР-39р.

Зв. м.к. 2а УРСР-1954

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків

1930

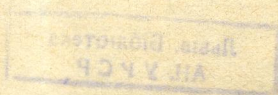
Київ

Ш 5(2-4a)5-4 Грінченко 2

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літопису Українського Друку“, „Карт-
ковому Репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати.

Зам. № 233.

1765

Принципове переоцінювання й популяризація в новому освітленні багатьох дожовтневих письменників в міру того, як щороку дужче заглиблюється марксистська методологія літературознавства, набувають великої актуальності. Вже переведено чималу роботу щодо марксистського студювання творчости Т. Шевченка, Коцюбинського й інш., але немає покищо можливости приділити більшу увагу письменникам менше видатним, яких у підручниках літератури лиш перераховують і яким в усякому разі не відводять цілих розділів. А буває, що такі письменники, не створивши своєї школи в літературі через невисокий художній рівень продукції, все ж таки потужно впливали свого часу на громадську думку, відігравали не меншу роль, ніж загально-визнані клясики.

Все сказане великою мірою стосується й до поета кінця минулого й початку двадцятого століття — Бориса Грінченка. Чи набув який інший письменник такої популярности в читацьких масах, особливо селянських, як Грінченко на початку революції в роки 1917—18—19? Певне, щодо популярности в цей час поруч з ним стане хіба Шевченко... Культурницька діяльність просвіти особливо ширила Грінченка. Його поезії співали просвітянські хоріві гуртки, його драми виста-

вляли на просвітянській сцені мало не в кожному селі, а повісті його виходили багатьма виданнями. Влада національної контр-революції на Україні вважала Грінченка за свого співця. І лиш у двадцятих роках, коли припинили своє існування просвіти, почала падати Грінченкова популярність. А разом з тим повсталала велика потреба переоцінити його. До останнього часу історики літератури не дійшли тут якоїсь одності. Одні, як Вол. Коряк, вважають Грінченка за предтечу петлюрівщини, інші (М. Плевако) не так категорично, але теж з соціологічного погляду підходять до творчости Грінченкової, але є й такі, як акад. С. Єфремов, що навіть за нашого часу, вихваляючи Грінченка, ставить його поряд з Франком і вважає, що продукція Грінченкова вічно житиме в „творчому активі“ людськості (Єфремов, передмова до I т. творів Б. Грінченка, видання „Книгоспілки“, 1925).

Вславився Грінченко не тільки як поет і письменник, але й як публіцист і науковий діяч. В даному нарисі нас цікавить Грінченко лиш як автор поезій, драм і художньої прози. Тому не спиняємося ми зовсім на таких його творах, як „Листи з Наддніпрянської України“, де він полемізує з Драгомановим, не розглядаємо тут і всіх інших його творів, що не належать до красного письменства.

Схарактеризувати соціальний світогляд поета, показати, які класові інтереси відбивала творчість його, визначити вплив її на читача, з'ясувати, як цей світогляд позначився на формальній стороні продукції—ось найголовніші завдання даної роботи. В невеличкій книжечці про все це можна сказати лиш коротко, лиш найголовніше, поминаючи те, що хоч і спостерігається

в Грінченка, але має характер випадкового й не властивого йому, як співцеві певної верстви української інтелігенції.

Початок літературної й громадської діяльності Бориса Грінченка припадає на вісімдесяти роки, коли він устиг уже посидіти в тюрмі за читання нелегальної літератури.

Тоді ж саме Грінченко вперше надрукував один із своїх творів у галицькому журналі „Світ“. Це було наприкінці 1881 р., а в березні того ж таки року забито царя Олександра II. З цього року почалася, — точніше заглибилася, набула найгостріших форм — найтяжча, згубна реакція. З 1881 р. почався повний розвал „Народньої Волі“, але відтоді почався й новий революційний рух, що готував загибель усьому капіталістичному ладові в Росії.

Виступивши в переломову добу революційної боротьби, Грінченко не пристав до того ростучого щоразу дужчого руху, що готував перехід од народницького утопізму до наукового соціалізму К. Маркса, а став одним із найяскравіших та видатніших представників українського аполітичного народництва, що існувало перед тим уже досить довгий час, маючи своє коріння в 50-х і 60-х рр. дев'ятнадцятого століття.

Демократичні тенденції української літератури від Ів. Котляревського, Гулака-Артемовського й інш., етнографічний інтерес до українського села, що мав наслідком перші видання етнографів — Цертелева, Ходаковського, Максимовича й інш., все це позначилося й на культурницькому народництві 50—60-х рр. Економічний занепад українського поміщицтва в зв'язку з реформою 1861 р. й прихід до широкої громадської діяльності групи різночинців, покликали до життя перше

покоління українських народників, що свій інтерес до селянства виявляло не в самих тільки наукових студіях, але й організованою громадською працею.

Цьому поколінню народників притаманна аполітичність. В громадській своїй діяльності дбали вони головним чином за народню освіту, не ставлячи зовсім завдань політичного порядку. Вони навіть не могли зрозуміти залежності тяжкого економічного становища селянства від цілої державної системи тощо. І навіть у літературі, маючи скрутне становище кріпаків, не думали про якісь із того висновки політичного характеру. Виходило так, немов становище селянина залежить од вдачі його поміщика, а не від цілого соціального ладу.

Отже видавано популярні книжечки (напр. „Розмова про земні сили“ Строніна, байки Глібова тощо), засновано подекуди недільні школи...

Але деякі кола української інтелігенції перебували під впливом Герцена й Бакуніна. Це було революційне народництво 60-х рр. Один час було воно міцно зв'язане з революційним рухом польським і брало участь у готуванні польського повстання. Герценівський „Колокол“ був досить відомий серед тих кіл і величезний вплив мали на них Герценові відозви:

Куди вам дітися, коли перед вами замкнули науку. Сказати вам, куди? Прислухайтесь тільки: з усіх сторін величезної вашої батьківщини, з Дону, з Уралу, з Волги і Дніпра росте стогін — це початковий рев морської хвилі, що закипить страшними бурями після довгого штилю, що надто виснажує. В народ! В народ! — ось ваше місце, вигнанці науки, покажіть, що з вас вийдуть не под'ячі, а во-яки, але не безродні наймити, а во-яки російського народу.

(„Колокол“, з 1-XI 1861 р.)

Не мало на тодішню молодь впливала поезія Тараса Шевченка й традиції Кирило-Методіїв-

ського братства. Це вже власне було революційне українофільство, що готувалося до боротьби на політичному ґрунті.

Знаємо й про кілька таємних організацій в шістдесятих роках. У Києві (донесіння київського справника 5-XI 1860 р.) існувало товариство студентів „комуністів з головою товариства студентом Антоновичем“. В цьому товаристві було понад сотню студентів. З відомих людей був тут Т. Рильський. Окрім цього було ще товариство з окремими громадами по містах: у Києві — „Товариство Андрія Первозванного“, у Харкові — „Пасквільний комітет“. Через М. Вовчка це товариство мало тісні стосунки з Герценом і готувало на Україні політичний переворот (*М. Яворський, Україна в епоху капіталізму*). Цю організацію потім викрито й велику частину членів заарештовано. Відколи в „Колоколі“ польський революційний комітет оголосив свою земельну програму, що за нею безземельні селяни мали дістати землю лиш тоді, коли б узяли участь у повстанні, від цього часу українські революціонери відходять від польського повстання (*Драгоманов, Историческая Польша и великорусская демократия*).

Польське повстання 1863 р. Росія придушила, та й не знайшло воно співчуття в українських селян.

Після придушення польського повстання на Україні настає урядова реакція. Виходить знаменитий наказ Валуєва про заборону українського друку і революційне життя на Україні сходить на повний штиль. Революційна українська інтелігенція повертає на шлях старого покоління, вдаючись у крайню аполітичність та культурництво. Тепер уже інтелігенція лякається навіть

і підозри в сепаратизмі. Костомаров у своєму „Отзыве из Киева“ від імени цілої громади заявляє: „Ніхто від нас не тільки не говорить, але й не думає про політику, бо всяке політичне змагання за нинішнього становища громадянства до того смішне і по дитячому наївне в наших очах, що ми вважаємо навіть зайвим відповідати на подібні закиди“. І замість революційної діяльності — бачимо етнографічні дослід, історичні екскурси тощо.

На початку сімдесятих років ця культурно-освітня праця стає жвавіша. Збільшується зацікавлення етнографією й виникає давнє козакофільство „закрашене тихими мріями про відновлення козацької республіки з козацькими традиціями“...

Гурт київських видатних учених засновує „Юго-Западный Отдел Русского Географического Общества“, що появив значну наукову продукцію з історії України, історії української мови й літератури, з української етнографії й фольклору.

Але пожвавлення це тривало не довго — лиш до цензурного наказу 1876 р., який заборонив друкувати українські книжки й привозити їх з-за кордону. Дозволяв він друкувати лиш невинну белетристику. Частину наукових діячів вислано за межі України, частина сама подалася на еміграцію, а „Юго-Западн. Отд. Р. Г. Об-ва“ закрито. Й у дальші сімдесяті й вісімдесяті роки українські народники ввійшли із суттю й формами аполітичної роботи 60-х рр...

В наступні десятиліття перейшли українські народники з печаттю 60-х рр. В 70-ті і 80-ті роки, наприклад, так само існували „громади“, так само видавано народньо-популярні книжки, так само робили спроби організувати

наукові студії, й так само йшли на свою непомітну, маленьку роботу в селянську гущу рядові культурні робітники.

(М. Плевако. Повість „Соняшний промінь“ та її автор).

Одночасно з прихильниками Бакуніна та групою Нечаєва, існувала в Росії й група мирних пропагандистів, що за ідеолога їх був Петро Лавров. Посилаючись на властиві російському селу „общини“ й „артілі“, він висував гасло „ходження в народ“, щоб загітувати село, щоб дати йому освіту — все це на те, щоб пропаганда соціалізму „йшла не зовні, а зсередини“.

„Розвинути нашу общину в розумінні громадського оброблення землі й громадського користування її продуктами, зробити з сільської громади основний політичний момент російського суспільного життя, втопити в громадській власності приватну, дати селянам таку освіту й таке розуміння суспільних потреб, без яких воно ніколи не зможе користатися із своїх легальних прав, хочби які широкі вони були — ось окремі російські завдання, що їм мусить кожен росіянин допомагати, коли бажає поступу своїй країні“.

(Зб. „Вперед“, ч. I).

Хоча серед людей, що йшли в „народ“, була сила прихильників бунту, але на ділі довелося обмежитися тільки пропагандою, поширенням відповідної літератури: ґрунту для бунтів ще не було й підготувати його належною мірою не встигли, бо рух існував не довго.

Було два способи пропаганди в народі: летючий і осілий.

Летюча пропаганда не мала на меті систематичної агітації селянина на бунт, вона мала лиш „вносити елементи революційного заколоту в широкі шари населення“ (Яворський). Пропагандист перевдягався в селянина й, починаючи з селянами розмову, мусів якось провадити пропа-

ганду. Київ, Одеса й Харків це були окремі бази летючої пропаганди. А надто, Київська організація „Комуна“,—тут проваджено жваву роботу серед селян під керівництвом Дебагорія-Мокрієвича, Аксельрода, Кабліца, Брешковської, Стефановича та інш. Меншу роль відігравала Одеса й Харків. Летюча пропаганда була кепсько організована, не скрізь добре законспірована й тому часто-густо пропагандисти потрапляли до рук поліції, іноді через зраду своїх таки. Крім того й селяни не йняли віри цим зайшлим до них людям, в яких вони пізнавали перевдягнених панів.

Через те летючу пропаганду швидко розгромлено і все скінчилося арештом студентської молоді й славнозвісним процесом 193-х 1874—8 р.

Осілу пропаганду проваджено ґрунтовніше й систематичніше. Пропагандист оселявся на довго серед селян чи робітників, як учитель, фельдшер та ін. Після знайомства з селянами роздавав їм відповідну літературу, провадив розмови тощо. Після невдачі з летючою пропагандою, осіла поширилася. Київщина це був один з найбільших центрів тієї нової пропаганди революції. Дехто з цієї групи, оселяючись серед селян, відчиняв трактир, крамницю, а дехто торгував навіть кіньми, що могли стати в пригоді на випадок повстання. Осіла пропаганда замість мирної агітації мала на меті зорганізувати бойові дружини й підготувати людність до повстання. Але поліція незабаром дізналася й про це через зраду; осілу пропаганду теж погромлено.

Одночасно утворилася нова організація (1876р.) „Земля й Воля“, куди ввійшли рештки зліквідованих гуртків. Це було злиття двох попередніх течій — лавризму й бакунізму. Згодом через негодженості між цими двома течіями й ця нова

організація розпалася на „Чорний Переділ“ і „Народню Волю“. Перша взялася до мирної пропаганди, друга стала на шлях боротьби-терору з урядом. Найвищий момент її діяльності був удалий замах на царя Олександра II в березні 1881 р. Після того революційний рух занепадає, бо починається доба шаленої, нещадної реакції.

Ще перед цим, коли вийшов цензурний закон 1876 р. і найактивніші українські культурники змушені були працювати по закордонних (галицьких) виданнях у відповідь на заборону українського слова, почали вони поруч з мирними культурницькими гаслами, висувати й політичні гасла, хоч й однобокі, проголошуючи боротьбу з російським урядом проти національного поневолення України.

Цей додаток у програмі, зроблений народниками—семидесятниками у відповідь на збільшені урядові утиски й національний гніт, в залежності від обставин і темпераменту окремих осіб, пересувався часто й на перше місце (на місце „просвітньої“ проблеми шостидесятників), а інколи заповнював і всю програму, обертаючи народницький прапор на прапор чисто націоналістичний. З отим новим додатком програм українських народників 70-х років перейшов і до дальших народницьких поколінь.

(Плевако, Повість „Соняшний промінь“ та її автор).

Вісімдесяті роки через шалену реакцію були „порожньою дірою“ в історії українського реверсу. Цензурні перешкоди укр. друку дійшли до того, що місцева цензура мусіла кожен рукопис надсилати до „Главного Управления по делам печати“ і вже звідти приходив остаточний дозвіл друкувати. Звичайно, рукопис довго чекав по шухлядах цензурних установ, аж поки його візьмуть на перегляд. А як цілковитої погоджености

між місцевою цензурою й „Главн. Упр. по дел. печ.“ не було, то й запанував у справах цензурних цілковитий хаос. Все це приголомшувало не тільки реврух на Україні, але й розвиток літератури й ставило величезні перешкоди науковим студіям.

І молоде українське покоління, зазнавши поразки в революційній діяльності, зневірившись у можливості широкої політичної роботи, приєдналося до теорії „малих діл“. А були такі із старшого покоління, як Костомаров, які публічно визнавали, що українською мовою література потрібна хіба для домашнього вжитку.

Великого значіння набув тоді журнал „Киевская Старина“, що почав виходити з 1882 року. В ньому надруковано силу матеріалів, що стосувалися до України.

Драгоманов нападає на покоління вісімдесятих років за аполітичність, за національну їхню замкненість. Він, одійшовши від колишніх культурницьких позицій, проголосив нову революційну програму. Він уважав, що ніякий і ніде глибокий соціальний переворот не відбувався без зброї, тому й український народ мусить готуватися до збройного повстання, до революції. Простий народ має відібрати в панів і землю, і знаряддя виробництва. Державне військо слід скасувати й озброїти кожного громадянина, тобто створити міліцію. Так Драгоманов, не будши марксистом, готував для нього ґрунт на Україні. І справді згодом, почали виникати нові революційні організації серед робітництва, що кінець-кінцем ішли до революційного марксизму.

Але старі народницькі кола не пристали до цього нового руху. Вони орієнтувалися все ще на селянство, як на одного носителя ідеї націо-

нального відродження, й ставилися неприхильно до розвитку робітничої класи. У 80-х рр. це культурницьке народництво, далеке від діяльності на готування соціальної революції, мало на Україні значну кількість людей. Звичайно, вони не були однастайні, були серед них і радикальніші, а в цілому це всеж таки були помірковані, аполітичні народники-культурники. До цієї саме групи тодішніх громадських діячів належав і Борис Грінченко, що виступив і як поет, і як громадський діяч з самого початку вісімдесятих років. Він визначався з-посеред інших своєю величезною енергією, активністю й відданістю справі. Але його методи праці zostалися ті самі, що були й у минулих покоління народників-культурників. Як і вони колись, Грінченко організовує видання популярних книжок для народу, іде вчителем у саму гущу народу на просвітню роботу, береться до наукових студій з української мови, етнографії тощо. Він не міг пристати до революційного руху, що починався вже в робітничій масі, бо, як далі побачимо з аналізу його творчості, погляди його були типові народницькі й українське робітництво не знаходило в ньому теплого відгуку.

Величезна енергія Грінченкова пішла не на готування мас до соціальної революції, що була вже не за горами, а якраз на культурне озброєння тих ідеологічних груп української інтелігенції, що сама, чи її епігони відігравали таку величезну негативну роль в революції на Україні після сімнадцятого року, виступаючи проти пролетарської революції й радянської влади й продовжуючи ще й тепер свою контрреволюційну діяльність на еміграції.

В колишній Харківській губернії серед багатої на краєвиди природи батько Грінченків — одставний штаб-ротмістр мав дев'ятнадцять десятин землі й водяного млина. Своїми достатками він рівнявся хібащо до міцного куркуля, але аніяк не до поміщика. Проте й минула служба у війську, й заможні родичі — все це спричинилося до того, що в родині Грінченків життя йшло, чи принаймні намагалось йти, на панський лад. Щоправда, сам Грінченко ставав і до простої селянської роботи, працюючи на току, лагодячи печі в хаті разом з наймитами, а, проте, часто бувало, що взагалі дрібні панки-поміщики часом бралися попростому робити в господарстві. За основне джерело прибутків все-ж таки був водяний млин.

Борис — майбутній письменник — народився 1863 р. і все дитинство аж до реальної школи прожив з батьком на власному хуторі „Вільховий Яр“, а пізніше на хуторі „Кути“. За його виховання не дбав особливо ніхто й тому перші свої життєві вражіння хлопець здобув в оточенні простому, селянському. Малий він грається вкупі з селянськими дітьми, пізніше він має можливість слухати розмови селян коло батькового млина й, звичайно, звикати до багатой природи навколо хутора, що не раз захоплювала своєю красою малого хлопця. Сам він якось навчився читати, маючи щось років шість, звичайно, поросійському. Поблизу хутора жили російські селяни: мати майбутнього поета теж була росіянка та й прихильні батьки були саме до російської мови, не полюбляючи української „мужичої мови“. Тому й пильнували вони, щоб і Борис уживав російської мови і якось були надто здивовані й занепокоєні, почувши від хорого хлопця увісні українську мову. Але ж, батькам, певне, не було

чого протиставити селянському впливові на хлопця й він залюбки бігав до пічника, діда Андрія та його дружини Гальки, що розважала хлопця українськими казками тощо.

Але згодом батько Грінченків дістав спадщину від померлого дядька — хутір „Долбіно“ чи „Кути“, туди й переїздить жити постійно родина Грінченків. Цей хутір був серед української людності, отже й нове оточення сприяло виробити звичку в хлопця до української мови. Проте, перші свої спроби писати, звичайно, дитячі ще спроби, він робив російською мовою, очевидно, під впливами літературними. Але одинадцяти років малого Бориса віддають учитися до реальної школи в Харкові й за цей час зазнає він літературних впливів українською мовою. В першій класі й до цього він уже обізнався з „Енеїдою“ Котляревського та деякими творами Гребінки, Думитрашка та ін. „Енеїда“ не справляє на нього особливого вражіння. Йому немов би не до вподоби її бурлескний стиль і жартівливість. Зате згодом надто глибоко вражає його Кобзар Т. Шевченка. Грінченко чув про нього в Харкові від одної малотямущої людини, а коли, перебуваючи на хуторі в батька, випадково знайшов у скрині „Кобзаря“, то відразу й перечитав його. Яке вражіння справив на нього Шевченко, можна бачити з того, що Борис Грінченко, прочитавши „Кобзаря“, більше вже не писав російською мовою. Любов до українського народу й рідної мови запанували в ньому відтоді на завсіди. А маючи п'ятнадцять років, він уже читає нелегальну літературу й навіть ширить її поміж своїми товаришами — школярами. Особисто для нього це мало не тільки позитивні наслідки. Батько одного учня, якому шістнадцятилітній

Грінченко дав читати нелегальну книжку, знайшов цю книжку в сина й удався до шкільного начальства. Учень виказав на Грінченка: поліція зробила трус, але окрім книжки Подолинського „Парова машина“ — в Грінченка нічого не знайшли. Щоб примусити Грінченка сказати, звідки дістає він літературу, його посадили в тюрму (29 грудня 1879 р.). Але й у тюрмі Грінченко вперто запевняв, що книжку він купив випадково в якогось книгаря. Продержавши в тюрмі півтора місяці, його випустили, але вже позбавили права вчитися в школі. Перший рік по цьому Грінченко живе в батька на поруках, а потім, шукаючи власного заробітку, через протекцію, потрапляє до казенної палати за писарчука за десять карбованців на місяць, а перші місяці — поки привчиться до роботи — без платні зовсім. Матеріальне становище його на той час дозволяло йому наймати куток у шевця й обідати далеко не щодня. Але ж, це не зломило волі впертого юнака. Він інтенсивно продовжує самоосвіту, бо вже вирішив, що складе відповідного іспита й учителюватиме. Очевидно, ідея „ходження в народ“, що її проголосили перед тим народники, міцно опанувала його думки. Проте, вчителювання було тільки метою, і досягти її можна було через певний час, а Грінченко бажає прислужитися якось народові негайно, він збирає навколо себе невеличке товариство з двох-трьох чоловіка, читають політичну літературу й заходжуються видавати популярні книжечки для народу. Їм і справді пощастило на свої, заощаджені з великими труднощами, кошти видати кілька таких книжечок. З цього фактично вже почалася діяльність Грінченкова, як культурника - народника. Коло цього часу він починає виступати й як поет.

З рекомендації Нечуя-Левицького в 1881 р., Грінченко друкує свій вірш у галицькому журналі „Світ“. Йому тоді було всього сімнадцять років. Відтепер він починає постійно писати й друкуватися в часописах „Зоря“, „Правда“, „Літературно-Науковий Вісник“, „Світ“, „Діло“, „Буковина“, „Народ“, „Зеркало“, „Учитель“, „Дзвінок“ та ін.

Того самого 1881 р. Грінченко дістав посаду вчителя в с. Веденському, Зміївського повіту на Харківщині. На перший раз не справдилася його мрія працювати серед українського народу: село було російське. Становище погіршувалося ще й через величезне шкільне навантаження та через незвичайно низьку оплату праці — всього десять крб. на місяць. Грінченкові навіть довелося самому варити собі страву. Проте, він охоче багато працює, школярі й селяни його поважають, а через рік дістає посаду вчителя в с. Єфремівці, хоча й російському, але недалекому від Полтавщини, і Грінченко, викладаючи в російській школі, наймав собі квартиру в сусідньому — українському селі за три верстви від своєї школи. Згодом його знову переводять до російської школи на Зміївщині, й аж, нарешті, дають йому школу в українському селі „Нижня Сироватка“ на Сумщині. Тут Грінченко обіймає посаду завідувача школи. Під його орудою, школа стає одною з кращих у повіті. Він з любов'ю захоплюється роботою й з школярами, і з селянами. Здається, тепер він уже знайшов те, до чого прагнув кілька років. Але на перешкоді його діяльності стояв п'яничка вчитель і місцевий піп, що й собі хотів орудувати в школі.

Він пише силу доносів на Грінченка й кінець-кінцем — Грінченка переводять 1885 р. в інше село. Але він уже втомився й, одмовившись від

запропонованої йому роботи, їде відпочивати до батька, а потім стає на посаду земського статистика в Херсоні. Тепер він уже одружений з Марією Гладиліною, що потім весь час виступає під псевдонімом „Марія Загірня“. Нудна робота статистика його не завдовольняє. І згодом йому довелося ще раз взяти посаду вчителя в с. Олексіївці, Слов'яно-Сербського повіту в школі Х. Д. Алчевської. Це останнє вчителювання Грінченкове було, певне, й найцікавіше для нього, принаймні, на перший час. Школу вважали за зразкову. Склад педагогів добре підбраний. До цієї школи віддають Грінченки й свою дочку — Настю. Високо ставить тут Грінченко самодіяльність учнів, зближення учнів з учителем та ін. Цілих шість років працює він в Олексіївці, аж поки не приходить час віддавати дочку до іншої школи. Крім того виникають у нього деякі розходження з кураторкою школи Х. Алчевською. Грінченко кидає школу й переїздить з родиною до Чернігова, 1894 р. Спочатку дістає тут посаду діловода оціночної комісії, згодом (1898р.) стає за секретаря губерніяльної земської управи.

В Чернігові Грінченко розгортає величезної ваги громадську роботу. Насамперед він заходжується видавати популярні книжечки для народу, продовжує тут ту роботу, що колись почав, будиши за писарчука в Харківській казенній палаті. Але тепер справа йде інтенсивніше. Згодом одписує йому з Петербургу Череватенко тисячу крб. на видання дешевих книжок. Грінченко захоплюється цією роботою сам і запрошує писати такі книжки й перекладати з інших мов і інших діячів, організує їх на роботу. В листі до гром. Сьогобічного він пише:

...Пекуча тепер у нас потреба: дати народові приступну йому і ціною, і змістом, і формою літературу. Коли ми не дамо народові цієї літератури своєю мовою, то народ читатиме книжки, як і досі, мовою чужою і буде й далі тягтися той ненормальний факт, що просвіта несе нам темряву, бо—яко чужомовна—денаціоналізує, а через те й деморалізує наш народ. Отож і треба тепер яко-мога більше виготовати й видати дешевих книжок науково-популярних, утилітарного змісту й красної словесности. Найпотрібніше тепер науково-популярного та утилітарного змісту.

Загалом кажучи, справі видання книжок Грінченко віддає тоді найбільше уваги. Справу цю утрудняло особливо те, що цензура, на підставі заборони від 1876 р. українських книжок, не дозволяла друкувати всяку книжку, що чомусь здалася їй за підозрілу. Офіційно був дозвіл видавати українською мовою лиш популярну, не видатну нічим особливим белетристику. Наукову чи якусь іншу літературу заборонено, тому доводилося Грінченкові так упорядковувати свої видання, щоб вони популяризували якісь наукові думки в такій формі, що її можна було б уважати за літературно-художню. Але навіть і такі книжки цензура затримувала, а то й зовсім не дозволяла, а надто з Грінченковим підписом. Доводилося підписувати книжки різними псевдонімами й надсилати до цензури з різних міст. Виходило так, немов би ці книжки писали різні люди. Або ще вдавалися до такого способу: домішували до книжки якогось тексту, що мав подобатися цензурі й одвертати її очі від основного змісту. А після дозволу друкувати автор викреслював усю цю непотрібну домішку—на це було право автора. Так видано книжки: „Чума“, „Страшні забавки“, „Жанна д'Арк“, „Серед крижаного моря“, „Фінляндія“, „Про грім та блискавку“, „Байки“, життєписи Котляревського,

Квітки, Гребінки та інших письменників і багато інших книжок, загалом п'ятдесят назв, що вийшли тиражем 200.000 примірників. Видавав книжки для народу Грінченко до свого переїзду до Києва.

Видаючи популярні книжки, Грінченко збирає й матеріали етнографічні й лексичні. А перед від'їздом до Києва впорядковує, вкупі з дружиною, музей Тарновського.

Коли в Петербурзі розпочало свою діяльність „Благодійне товариство видання корисних та дешевих книжок“ („Благотворительное Общество издания полезных и дешевых книг“), Грінченко сам пропонує йому видавати такі книжки й надсилає Товариству частину грошей, що мав їх на видання.

1902 р. Грінченко переїздить до Києва й відразу береться налагоджувати громадську роботу для народу. 1905 р. Микола II ухвалює конституцію. Заборону 1876 р. на українське слово скасовано. З особливим піднесенням Грінченко береться до роботи в нових, вільніших умовах. Збирається гурт Грінченкових спільників і заходжуються видавати першу українську газету „Громадська Думка“; за її першого редактора стає Грінченко. На 195-му числі газету заборонено. Поруч з „Громадською Думкою“ редагує Грінченко ще й журнал „Нова Громада“, закладений 1906 р. в Києві. Але чи не найважливіша громадська робота Грінченкова за тих років це організація київської „Просвіти“. Грінченко перші чотири роки головує в ній. „Просвіта“ видавала науково-популярні книжки, впорядковувала різні лекції, вечірки тощо, зібрала на пам'ятник Шевченкові тисячу карб., зібрала велику українську бібліотеку. На початку 1910 р. „Просвіту“ за-

крито. Але раніше (1909 р.) Грінченко через нездоров'я кидає головувати в „Просвіті“ й його обирають на почесного й доживотного члена товариства.

Слід відзначити, що за ці роки в житті Грінченковому сталося кілька подій, що важко відбилися на його психологічному стані. За цей час кілька разів, за участь у революційному русі, заарештовували його хору дочку Настю. Перевантажений величезною роботою, Грінченко мусів клопотатися й за дочку — щоб їй, напр., замінили тюрму на домашній арешт у ліжку, що з нього вона через хворобу не вставала. 1909 р. Настя Грінченкова померла, померла й мати Грінченкова.

Все це були ті удари, що кінець-кінцем примусили Грінченка кинути на якийсь час працю й почати лікуватися. Довелося їхати до Італії в м. Оспедалеті. Проте й в Італії стан його здоров'я не покращав. Закриття „Просвіти“ 1910 р. була остання неприємна звістка, після якої Грінченко й помер незабаром в Оспедалеті — 23 квітня.

„Лютий до роботи“, помер Грінченко порівнюючи не старою людиною і залишив чималу літературну, наукову й публіцистичну спадщину. Нас тут найбільше цікавить літературний доробок: понад тридцять оповідань, п'ять великих повістей, шість драм і комедій та велика книга поезій. Окрім того Грінченко багато перекладав з європейських мов: Шіллера, Гавптмана, Зудермана, Мірбо, Ібсена, Метерлінка, Андерсена, Твена та ін. Все це виходило й під псевдонімами: „Іван Перекотиполе“, Б. Вільхівський“, „Василь Чайченко“, „П. Вартовий“, „Гринач М.“, „Немірич“, „Л. Яворенко“ (Олександр Тулуб. „Словник псевдонімів українських письменників“. УАН).

Така продукція цього найвидатнішого й найактивнішого українського народника-культурника, що на перше місце в поступі людства ставив просвіту народу й зміг усі свої сили покласти на це, але не зміг перебороти виплеканих ще за юнацтва мрій та зміцнелих тоді ж ідеологічних впливів, що так відразу й остаточно сформували його юнацький світогляд і поставили на інший шлях з тими колами політичних діячів, що дев'ятидесятих років пішли під прапором марксизму в напрямку до соціальної революції. Невиправний культурник, Грінченко дбав головним чином за освіту темного народу, бо найбільше боявся, що український селянин втратить своє національне обличчя й асимілюється в задушливому процесі русифікації. В одній із своїх статей Грінченко каже:

...І всі народності, що борються за своє національне існування, за право жити, як нація, як народність, можуть бути певні, що поки в їх житиме й зростатиме просвіта й культура, доти перед ними певний шлях до ясної коханої мети.

Народи, що мають літературу, люблену не по самих панських будинках, а по мужицьких хатах, не вмирають, хоч-би на їх дорозі й траплялися тяжкі пригоди.

І через те народня просвіта, просвіта мас задля таких безправних народів є питанням першорядної ваги, а в деякі історичні моменти питанням, що може переважувати всі інші, забираючи всі сили, які залишаються після задоволення неминучих вимог нашого фізичного існування.

(„Народопросвітні книжки“, Л.-Н. Вісник, 1901 р., т. XVI, Вільхівський).

Під таким гаслом—культурництва задля національного відродження України—ішла вся громадська діяльність Грінченка, під цим гаслом він творив і українську літературу. Тому широко популяризований українським просвітянством за

перших років революції сімнадцятого року, Грінченко своєю літературною творчістю відігравав значну роль, як чинник агітації далеко не на користь пролетарської революції.

Коли його культурницьку програму й ідеологічну концепцію за його доби вважали за далекі від революційности, то, застосовані за наших часів, вони, безумовно, є реакційний чинник.

ПОЕЗІЇ.

Я ніколи не належав до тих поетів, що ввесь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завжди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці — часом любої, дорогої, здебільшого — нудної, наймитської. Моя пісня — то мій робітницький відпочинок і моя робітницька молитва — надія.

(Передмова до творів, т. I, 1903 р.).

Переглядаючи біографію поета, ми й справді таки побачимо, що, провадячи значну громадську роботу й будучи на посаді, Грінченко мало міг віддавати часу на поезію, тим більше, що рівночасно з художніми творами, він працював і коло інших праць наукового чи публіцистичного характеру. І всежтаки, за порівнюючи короткий час (80-ті й 90-ті рр.) написав він силу поезій, і зібравши трохи не всі їх в одному томі (1903 р.) він видав книгу сторінок на 500 великого формату. Коли ж узяти до уваги, що на цей час були вже написані найвидатніші його твори, мало не всі повісті, оповідання й драми, що становили б кілька грубих томів, то треба дивуватися, з яким запалом та енергією працював Грінченко. Але, звичайно, такий темп надто гостро відбився на самій творчості, знижуючи їх художню вартість та й глибину розроблення матеріялу.

Своїми тематичними мотивами поезія Грінченка дуже різноманітна. Тут є й пісні про кохання, і переспіви з античних поетів, і малюнки природи і ін., але на першому місці серед цієї поезії, безперечно, мотиви національної боротьби, мотиви громадської праці на просвіту народу й картини селянських злиднів. Ці основні мотиви, що впливають з культурницько-патріотичного світогляду авторового, надають усій його поезії цільного, витриманого ідейного вигляду.

Кілька малюнків селянського вбогства стали вже клясичними зразками, і їх не обминає майже жадна хрестоматія з літератури. Найпопулярніший вірш „Смутні картини“ особливо характерний для Грінченка, як для поета насамперед національного.

Не став би дивитись, схотів би забути,
так сили забути нема:
то ріднії села, то ріднії люди,
то наша Вкраїна сама.

Взагалі, Грінченко, як поет, не піднісся до усвідомлення інтернаціональних мотивів. Його гнітить недоля своєї рідної України й, коли, навіть, він бере екзотичні сюжети, то й ці твори символічно малюють Україну. І майже скрізь, де згадується про селянські злидні, поет неминуче переводить це на національний ґрунт.

Згадаеш про тих, що у лютий недолі,
не знаючи щастя, живуть,
що діти їх бігають босі і голі
і хліба, голоднії, ждуть. —
І серце заніє, і сам я не знаю,
як співи ридання летять...
Коли ж то ми будемо в нашому краю
про щастя і долю співать.

(„Неначе“, 1880 р.).

І це не тільки в перші роки творчості, але й геть пізніше повторює поет ці самі мотиви й у такій самій концепції. Не уникає цього й велика група поезій — закликів чи, взагалі, агітаційних поезій за працю й боротьбу для народу.

Друзі кохані! І душу, і тіло
даймо за край свій єдиний,
кожнеє слово хай буде в нас діло
задля своєї країни.

(„Друзям“).

Загалом кажучи, окрім надто й надто невеличких вийнятків, всю поезію Грінченкову написано під гаслом любови до рідного краю. Самими картинами народніх злиднів та неволі поет бажає викликати в читача любов до України. Серед поезії праці й боротьби багато є таких, де ці заклики цілком абстраговано. Автор не з'ясовує, — до якої роботи він закликає, проте читач, обізнаний хоч трохи з поезією Грінченковою, добре вже розуміє авторові думки. До того ж і цензурні умови далеко не сприяли конкретнішій агітації. Тому тут — мрія про ідеал, що зветься воля, оспівування майбутньої але неминучої перемоги над темрявою, мотиви відданости громадській діяльності, символічні образи, напр. орач на рідному полі:

Пташино любя! о, співай
ти напівсонними полями, —
нехай прокинеться весь край
і заройться орачами!

(„Жайворонок“).

І як у соціяліста Івана Франка постать каменяра стає символом відданого визвольній боротьбі революціонера, так у Грінченка образ орача, хлібороба перетворюється на величний символ культурного робітника на селянській Україні.

Не велике я поле зорав,
та за плугом ніколи не спав:
що робив, те робив я до краю,
і всю силу, що мав я і маю,
на роботу невпинну клав.
На тім полі каміння було,
поле все бур'яном заросло,
зупинявся мій плуг на тім полі,
та не кидав робить я ніколи,
а гострив свій леміш, чересло...

(„Хлібороб“).

Часто-густо критики Грінченкові характеризують його самого оцим його власним символом орача. Життя поетове стверджує, що вони, критики, мали рацію: з Грінченка завсіди була людина повинности, обов'язку перед громадою.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
собі сказав: мені не треба їх.
Повинність,—ось той владар добродійний,
що вбереже мене від мук і лих.

І в своїй громадській ліриці не раз Грінченко повертається до цієї думки, не раз підкреслює, що він сам покидав життєві втіхи, занедбував власні інтереси, щоб тільки прислужитися громаді. До цього агітує він і українську інтелігенцію, що часто-густо поринала у свої справи, чи в глибокі наукові, але далекі від щоденних потреб народу, студії. Такого інтелігента висміяв він у сатирі „Професор Пшик“, де безкебетний науковий діяч вивчає силу силенну неактуальних наук, щоб простежити остаточне походження свого прізвища. Коли розуміти цю сатиру алегорично, то, певно, тут висміяно ту частину української інтелігенції, що заглиблюється в найдрібніші деталі науки про рідну історію, але не думає стати хоч на якийсь час до корисної, плодючої роботи для народу. Грінченко не раз

повертався до відходу інтелігенції від народницької справи.

Не те мене мучить, що стільки
запроданців тих розвелося.
Не вчора вийшов я між люди,
не вперше їх знать довелося...

А те мене мучить, що й чесні,
що наче й були без догани,
злякавшись, жертви приносять
на жертвник кривдин поганий...

Згадаймо, як часто найвидатніші з української інтелігенції не тільки кидали громадську роботу, але й зраджували давні ідеї. Спрямування віршу зрозуміле.

Ідея національного визволення й праці для свого народу в найчисленнішому й найпідкресленішому вигляді знайшла собі місце в тому циклі поезій, що його можна визначити, як поезії національної романтики. На першому місці в них мотиви страшної кари за зраду своєї нації й ідея саможертви за рідну націю. Тут, як і в драмах, — є спроба створити національну героїку, хоч побудовану на історичному тлі, але на легендарних або просто вигаданих фактах і особах. Автор просто використовує історію для національної пропаганди. Для цього він творить героїв, що віддалилися національній справі і ідеалізує їх. Іван Попович сам віддається полякам, щоб тільки помилували інших:

Мій краю коханий,
мій краю єдиний.
Ще довго кайдани
ти будеш носити.
Вмиватимуть кров'ю
тебе твої діти...

(Поема „Іван Попович“).

Отаман Музика перед своєю стратою скликає своєю дивною сопілкою сто гайдамаків і — апо-теозою:

Будинки палають;
ревуть гайдамаки.
Оттак у нас грають...

(„Отаман Музика“).

Опоетизування національних противенств в історії України — в поезіях Грінченкових має почесне місце. Історія стає йому за той вигідний матеріал, що з нього поет виліплює героїчні по-статі цілком довільно, як сам того схоче. Цікаво, що більшість з національних тих героїв, що створив їх Грінченко, жінки. Те ж саме й у всіх історичних п'єсах його. В поезії „Кохання“ дів-чина каже до свого милого:

Ой, я тебе козаченьку,
як душу кохаю,
але ж більше є кохання —
до рідного краю.

Дівчина посилає козака на війну боронити свій край. Поема „Ярина“ має сюжет, подібний до сюжету драми „Серед бурі“. Поляки обло-жили місто Кальник. В місті коханець дівчини Ярини хоче зрадити своїх — і передатися до по-ляків. Ярина стає йому на перешкіді й, коли зрадник б'є її гинджалом, стріляє його на смерть і сама помирає за рідний край:

„Одбивайтесь!.. Не вагайтесь!..
Хай повік живе Вкраїна!..
Прощайте!..“ І додолу
впала дівчина Ярина.

Жінки в ролі героїв національної романтики виступають і в інших поезіях цієї групи: „Біла бранка“ (народня легенда), „Зрада“ та ін.

На увагу заслуговує в цих поезіях мотив на-ціональної зради. Особлива увага до цього свід-

чить про те, що поет особливо підкреслює дану тему. В поемі „Зрадник“ хоробрий вояка Киндарз, щоб помститися військовій старшині за те, що не обрали його на гетьмана, зраджує рідний край. Тоді його рідний народ, дізнавшись про жахливу зраду, проклинає зрадника і він тяжко карається... І мораль поеми:

Страшніш бо нема над той гріх,
як зрадити рідну країну,
продати святиню святих!..

І то не раз автор спиняється на цій думці в поезіях, потім і в прозі, і в драмі особливо.

Національна романтика в Грінченка відрізняється від такої в попередніх романтиків типу Метлинського, насамперед своєю підкресленою агітаційністю. Грінченко не сумує по козацькій старовині, не оспівує в мінорних тонах колишньої слави степових могил, але використовує історичне тло й матеріял, щоб показати, як треба боротися за ідеї рідної нації, сам творить ідеал національного героя. Коли в поетів першої половини 19-го століття історична романтика була віддаленням од реального життя, то в Грінченка, якраз навпаки, — наближенням до сучасности. Йому дороге було не те, що колись на Україні процвітало лицарство, а насамперед те, щоб образами, оповитими поетичним димом романтики, збудити національну свідомість у своїх сучасників. Інакше: Метлинський та його сучасники були співцями занепадної кляси — шляхетської верстви, що йшла до свого занепаду, а Грінченко був виразником інтересів націоналістично настроєної буржуазії, що в той час і геть пізніше, особливо після революції сімнадцятого року, висувала основним гаслом національне визволення. Ця кляса під час своєї гарячкової діяльності могла використовуву-

вати і старий матеріал, і старі форми, щоб відживити їх своїми класовими ідеями.

Є в Грінченка відгуки тієї безідейної містичної романтики, що йшла ще від старших письменників. Це поеми-балади, де діють русалки, закохані сумні селяни чи козаки, і все це на тлі прекрасної природи з лісом, річкою чи ставом, при місяці та ін. Такі балади: „Ніч на озері“, „На русальчин великдень“. Але, в Грінченка це тільки короткоминуші літературні впливи, що не поширилися надто в його творчості.

Також не знайшла в Грінченка більшого місця й любовна лірика, естетичні малюнки природи тощо.

Поезія Грінченкова, загалом кажучи, не являє собою визначної художньої цінності, але дає матеріал, що цілком характеризує ціле покоління української народницької інтелігенції. Серед маси його поезій ми знайдемо не тільки саму лірику, але й віршовані епічні спроби. Ціла низка великих і малих поем мають такий сюжет, який могло б мати й фабульне оповідання. В кінці „Писання“ цілий розділ так і зветься „Балади й оповідання“ („З'єднання“, „Дон-Кіхот“, „Матільда Аграманте“, „Леся преславний гайдамака“ та ін.). Епічно викладено здебільшого твори національної романтики. Це зрозуміло: поетові треба було створити образи героїв, а для цього треба створити хоч схематичний сюжет і збільшити рамці твору.

Ліричному доробкові надають різноманітності „Весняні сонети“, численні переспіви з античних поетів, з Гайне, Леопарді, Пушкіна та ін.; є ще тут і особливий вид поезій — „Зернятка“. Це коротенькі на 4—8 рядків поезії, що скидаються на афоризми, але поширені й не такі стислі, напр.:

„Зроблю“ — сього жахайся слова,

„Зробив“ — оце потужних мова.

В сюжетах і переспівах своїх Грінченко іноді вдається до чистого естетизму, несподівано для читача, позбавляючи свої твори соціального змісту. Але ж це в нього випадкове та й не підносить художньої вартості його поезій. У нього ясно, напр., таких епітетів, як „дівчина молода“, „карі очі“, „зелений садок“, „сизокрилий орел“, „небо високе“, чи народні порівняння, напр., дівчина з калиною та ін. З одного боку, вплив творів Шевченкових, з другого, — прагнення наблизити свою поезію до народу — призвело до того, що Грінченко використовував для своїх віршів поетику народньої творчості, і часто-густо його вірші нагадують не тільки образною лексикою, але й мотивами, відомі народні пісні, напр.:

Ой, я тебе, козаченьку,
як душу кохаю...

(„Кохання“).

Формальні впливи з інших письменників іноді надто захоплюють поета; не помічаючи, що формальна схема й матеріал зовсім не відповідні, він пересаджує на український народний ґрунт зовсім чужі сюжети чи мотиви. Один з таких зразків це — поема „Христя“, де вродлива селянська дівчина обіцяє своє кохання тому парубкові, що перепливе Дніпро через пороги. Цей сюжет німецьких балад, що переробляв його ще Жуковський, здається порожньою, навіть комічною вигадкою, до такої міри не пасує він до селянського життя...

Але це все винятки; в цілому поезія Грінченкова має читке й витримане ідейне наставлення, що відбиває світогляд народницької українофільської інтелігенції.

ОПОВІДАННЯ.

Робітництво в Грінченка.

Письменники-народники загалом кажучи не цуралися робітничої тематики. Питання тільки ради чого вони удавалися до цих тем і як висвітлювали вони робітництво. Оповідання в Грінченка мають велике місце в його творчості, а серед них є ціла низка, де автор спиняється на робітничих типах, головним чином на шахтарях. Взагалі одверто тенденційний в усій своїй творчості, він і в цих оповіданнях зовсім не двозначно ставиться й до пролетаріату, й до тієї частини селянства, що йде на виробництво й пролетаризується. Щоб оцінити цей елемент у продукції Грінченкової, щоб об'єктивно висвітлити й визначити тенденційність письменниково, коротко наведемо кілька історичних даних щодо розвитку робітничої класи того часу, її економічного становища й, що особливо важить, на ролі робітництва в тодішньому суспільному житті.

До другої половини XIX-го століття промисловість на Україні розвивалася надто не інтенсивно. Пролетаріату як „класи задля себе“ не існувало. Новий темп у розвитку промисловости настав з третьою чвертю дев'ятнадцятого століття. Цей період був переходовим від первісної

аккумуляції до капіталістичного нагромадження. Йде спішне готування до капіталістичних способів виробництва. Найдальші від залюднених центрів селянські кутки втягуються в цей новий процес. Особливе зрушення маємо в 60-х роках після реформи 1861 року.

„Пролетаризація села за пореформної доби була родючим ґрунтом для росту нової класи — пролетаріату. Збільшуючи на очах свої кадри, пролетаріат ріс не тільки своєю кількістю, але й ставав поступово класом для себе, ріс своєю якістю. Боротьба за своє економічне становище, боротьба не так за його поліпшення, як проти погіршення, що йшло в парі з безробіттям запасної армії праці, яка раз-у-раз зростала, зневолювала його освідомлятися в своєму класовому становищі, шукати засобів організованої боротьби з капіталом... Робітнича класа, виростаючи одночасно із тимчасового заробітчанина й наймита на професіонала-робітника всупереч всім народницьким теоріям, ставала таким чином і на Україні революційною силою, що стала наперек дороги й народницьким мріям про хліборобську революцію“. (*Яворський. Україна в добу капіталізму. Вип. II*).

Троє джерел було, що постачали робітничу силу: сільське наймицтво чи батрацтво, зубожіння сільського виробника-хлібороба, що, зубожівши, мусів шукати заробітку чи хоч підробітку на стороні і останнє — міське ремісництво, що його руйнувало велике підприємство капіталістове і сам ремісник потім наймався до цього ж капіталіста. Звичайно, цих троє джерел так відразу не створили пролетаріату. За акад. М. Яворським (*Історія України*) слід розрізняти дві фази цього процесу; перша — принагідне заробітчанство,

коли селянин одривається на якийсь час од хліборобства, йдучи на підробітки. Таке робітництво зветься передпролетаріят. Друга фаза — професійне наймицтво; із селянським господарством у робітника немає виробничого зв'язку. Єдиний засіб до життя — наймання своєї робочої сили будь-якої кваліфікації.

Процес зростання пролетаріату великою мірою ґрунтується на диференціації селянства.

Маємо такі числові дані зростання робітництва на Україні (в промисловості):

Вся Україна — роки	1861 — 1870	. . .	142.604	чол.
” ” ”	1871 — 1880	. . .	130.391	”
” ” ”	1881 — 1890	. . .	170.442	”

Нас особливо цікавлять 80-ті роки, що протягом їх написав Грінченко свої оповідання з робітничою тематикою. А за цей час помітне особливо зростання робітничої сили. Підносились і роля робітничої класи в суспільному житті України. Робітничі гуртки почали виникати в Одесі ще в 60-х рр. і в них брали участь Желябов і Ковальський. Р. 1875 організовано „Южно-русский Союз Рабочих“. Союз готувався до соціального перевороту.

В Києві виникає „Южно-Русский Союз Рабочих“; в Харкові 1872 р. відбувається величезний страйк.

Київський професор Микола Зібер засновує робітничі гуртки вивчати марксизм. Отак зменшується вплив народників на робітничі маси.

Із заходу ще раніш почали заходити на Україну ідеї I-го Інтернаціоналу; а тимчасом народники все ще вважають українське робітництво за селянство, що пішло на заробітки.

Деяка традиція показувати пролетаріят чи, певніше, передпролетаріят вже існувала в українській літературі. Це були традиції двох видів, двох ідеологій: Нечуя-Левицького і Ів. Франка.

Іван Нечуй-Левицький, як народовець, не міг оцінити належною мірою появ та розвиток робітничої кляси; в своїх творах („Микола Джеря“, „Бурлачка“) він не тільки не показує величезної соціальної ролі робітничої кляси, а якраз навпаки — заперечує цю роль, показуючи цей передпролетаріят, як аморальну, розбещену верству, він не бачить у ній жадної клясової самодіяльності, організованості; та утискують робітників у Нечуя, власне, не капіталісти, а їхні агенти, — адміністратори, здебільшого євреї. Фабрична діяльність контрастує в Нечуя з українським селом, здаючись чорною хмарою на ясному небі. Робітників Нечуй вважав за селян, що покинули свою рідну з діда-прадіда роботу в полі й пішли тимчасово на завод. Тут — відомий народницький погляд — не бачити робітничої кляси, що вже з того часу виростала в „клясу для себе“.

Існувала до Грінченка й друга традиція показувати робітника — матеріялістична, революційна. Її створив Іван Франко своїми „Бориславськими оповіданнями“ та пов. „Борислав сміється“, що є чи не найперший твір пролетарської літератури українською мовою. Всупереч Нечуєвій недооцінці робітництва як кляси, її позитивної соціальної ролі, Франко показує робітника як експлуатованого від хазяїв-капіталістів, що конкурують поміж себе. Робітництво у Франка — це кляса, що хоч, здебільшого, й зв'язана ще із селом, із землею (як і в Нечуя), але вже розуміє свої клясові інтереси (опов. „Задля празника“), організовано виступає проти капіталістів, проголошує гранді-

озні страйки (опов. „Борислав сміється“), кляса, що має свої таємні організації, революційно настроєні.

Іван Франко цими своїми творами в українській літературі робітничої тематики створив традицію письменника-соціаліста й революціонера, що протистояла ідеалістичній народницькій традиції Нечуя-Левицького, що її сприйняв Борис Грінченко.

Всього є кілька оповідань в Грінченка з робітничої тематики і всі вони,— цього й слід сподіватися від письменника селянського, — беруть цю тематику саме в тому плані, в якому промисловість, виробництво (фабрика, завод, шахта) втручаються в життя села, вносять туди якийсь новий елемент побуту, прищеплюють дорогому авторові „незайманому“ селу якісь нові, шкідливі тенденції.

Від названих творів Нечуя-Левицького Б. Грінченка відділяють якихось десять років. За ці роки робітнича кляса на Україні виросла і кількісно, і якісно. Оповідання „Каторжна“ й „Серед чужих людей“ написав Грінченко р. 1888. Отже безперечно він знав і про різні політичні організації серед робітництва, і про робітничі страйки, взагалі, безперечно, був знайомий з робітничим революційним рухом. Знав, виходить, і те, що селянин, приходячи на шахту, знайомився й засвоював не самий шахтарський побут, але й навертався тут на шлях соціальної боротьби, в усякому разі, принаймні проймався іншою свідомістю, що виховувалася лиш у великому, соціально пригнобленому колективі. Але літературу Грінченко вважав за один і, може, чи не єдиний на його час спосіб пропаганди. Його творчість наскрізь пройнята тенденційністю, доходячи часто-густо навіть до схематизму в опи-

сах осіб і розгортанні дії, бо Грінченка надто захоплювало бажання висловити свої ідеї, загітувати читача. Послідовний народник, аполітичний, Грінченко, показуючи вплив великого виробництва (шахти) на селянина, що відривається від землі, навмисне мовчав про революційне виховання робітника (про що не забував Франко), а зосереджував усю свою увагу або на розбещеній моралі в шахтаря, з усіма наслідками, що звідси можуть випливати, або на темних, негативних, жажливих навіть сторонах роботи шахтарської.

В опов. „Катерина“ і „Серед чужих людей“ (1888 р.) шахта бере з села порядних людей і перероблює їх психологічно на якихось потвор, калік тощо. І потім, коли приходять вони через якийсь час на село, то негативно впливають на сільську молодь, деморалізують її, підманюють іти на шахти тощо. Це ті люди, що вже добре „нашахтьорились“, як каже Грінченко. „Михайло був із таких шахтарів, яких уже чимало нарабила шахта, — через їх багато негарного завелось по наших селах“. Ось і інші шахтарі:

Тут і парубки з далеких і з близьких сіл—вони вже добре „нашахтьорились“ і поводитися зовсім не так, як дома. Тут іноді й пристарілий уже чоловік — цей, хоч і вродило хліба, не міг повіддавати всі податки й позички, що завинуватив іще недорідними роками, і мусів тепер заробляти під землею і на їх, і на харч своїй убогій сем'ї. Тут і якийсь вигнаний звідусіль писар, що пішов у шахту, не мігши вже ніде знайти собі ніякої „благородної“ роботи, — він щовечора змішив усю „казарму“ своїми казками й побрехеньками про такі речі, що Сохвія не знала куди подітися з сорому. Вештався тут і попович якийсь недовчений, що кинув батька і втік на шахти, робив з усієї сили у найважчій роботі і казав, що він тільки й робить, аби мати завсігди нові шахтарські чоботи за вісімнадцять рублів, і „справді усі свої гроші клав на одержу та на горілку.

А коли Сохвія, що втекла від батька жити на шахту з милим, зустрічає тут хлопців із свого села, вона не пізнає їх, бо...

Звичайність і соромливість поміж них зникала, лайка за лайкою так і сипалася в їх з язика; ні однієї жінки або дівчини не згадували вони без якої стидкої, безстрамної прикладки. Тільки тут почула Сохвія, що кажуть шахтарі про їх, про дівчат... („Серед чужих людей“).

Звичайно, коли такі люди приходять потім на село, то приносять з собою жахливе пияцтво, погані пісні, розпусту. У „Каторжній“ шахтар зводить дівчину, полюбивши її, а потім зрадивши. В опов. „Серед чужих людей“ селянська дівчина Сохвія, щоб не йти заміж за нелюба, тікає з любим хлопцем на шахту, стає там за куховарку; парубок згодом її зраджує і вона, не маючи вже сили опиратися навколишній розпусті, сама стає такою самою жінкою, яких уже багато на шахті, які пиячать укупі з шахтарями й про яких говорять шахтарі, як про Сохвію: „А це вже наша, шахтарська“...

Лиш уривки подає Грінченко з тих пісень, які несуть на село шахтарі, але й цього досить, щоб судити про них:

Веїть ветір вітерок
Іс трахтиря в погрібок...
Улещав подлець словами... та ін.

Житлові умови, в яких живуть шахтарі, жахливі, антисанітарні. Правда, докладніше й цілком вичерпливо змальовано їх у Нечуя-Левицького й у Франка.

Певну прихильність від Грінченка знаходять лиш ті — старі вже чи дорослі шахтарі — що пішли на шахту на короткий час, щоб підробити, бо треба щось залагодити в своєму господарстві на селі. Про них Грінченко розповідає з пошаною,

вони не мають, як звичайно шахтарі в нього, брутальних рис. Але, коли селянин надто захоплюється заробітком на шахті, то, за Грінченком, він не буває щасливий. З цього погляду цікаве оповідання „Батько та дочка“ (1893 р.). І взагалі воно найхарактерніше для оповідань Грінченкових з цією тематикою. Селянин, покинувши господарство на селі, працює на шахті. На селі в нього лишилася сама дочка та й то в людей на руках. Згодом він і її забирає до себе і вони живуть в шахтарському поселку в убогій казенній землянці. Обое вони тепер немов би й щасливі, і нічого більшого немов би й не потребують. Але ж автор — народовець; він зрадив би свою ідею, коли б зробив їх щасливими на шахті. І ось Максим (герой оповідання) мріє:

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— Що, татку?

— Добре було б жити не тут і не ходити на шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати, як треба.

— Ой, і гарно ж було б, господи, — скрикує Маруся й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно... — каже Максим. — Якби то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой, купіть, татку, купіть.

— Не дуже швидко й купиш. На це треба й грошей, та ще хіба з самим полем що зробиш. Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

Здавалося б, літня людина Максим уже цілком відірвався від села, він спролетаризувався остаточно й не має жадного зв'язку з селом. Але якась непереможна сила тягне, вабить і його, й дочку знову на землю. Він роки цілі працює на шахті, мріючи вкупі з дочкою назбирати таки грошей, купити ґрунт, реманент і оселитися зовсім на землі, господарювати. До таких постатей,

що прийшли на шахту лиш підробити, Грінченко ставиться з пошаною, вихваляючи їх проти інших, що вже не думають про село. Першим надає автор багато найсимпатичніших властивостей розуму, вдачі та ін. Вони здатні навіть на саможертву для своїх товаришів (опов. „Панько“); в усякому разі це люди чесні, працьовиті, не розбещені. А другі — це ті, що вже „нашахтьорились“, вони не хтять повертатися на село, зате в Грінченка вони втратили вже людську подобу. До них автор не має а ні будь-якого жалю, а ні прихильності. І завсіди, в кожному „шахтарському“ оповіданні Грінченко показує і тих, і других, будуючи на них різючий контраст на користь заробітчан, а не шахтарів.

Цікавий розвиток фабули в оповіданні „Батько та дочка“. Коли Максим уже має матеріальну можливість піти на завсіди з шахти на село й затримується ще на час тільки тому, що трапився на шахті випадково гарний заробіток, то його за те покарано. Шахту заливає. І лиш через п'ять день його врятовують із заллятої шахти. Відтоді, заляканий на смерть, Максим з дочкою поспішає з шахти на село. Ось апотеоза оповідання, що її міг написати тільки письменник-народник:

Максим пролежав кілька день у лікарні, а потім кинув шахти. Удвох з Марусею вони повернулися в своє село.

Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють.

Не умови робітничого життя зробили їх щасливими, хоч вони й піднесли матеріальний їхній добробут, а село і власне господарство. Тепер вони „господарюють щасливо“ — ось чого треба було Грінченкові й під чим підписався б і Нечуй-Левицький (хоча погляди їхні, як народовців де в чому одмінні), але проти чого висловився б Франко.

Мав рацію Грінченко, коли констатував русифікаторський вплив міських виробництв на південній Україні. Справді бо на той час еміграція робітників інших національностей на Україну була велика. М. Яворський, базуючись на матеріалах М. Порша („Літ.-Науковий Вісник“, кн. VII, 1911 р.—„Відносини України до інших районів Росії“), зазначає, що великоруська еміграція робітників на Україну була більша за всяку іншу (білоруську, польську тощо) і що найбільша частина всієї еміграції припадала на Степову Україну (76%). Щоправда, дані ці наведено за кілька років пізніше, але ж статистика зафіксувала те, що Грінченко спостерігав до неї на власні очі.

Оповідання на інші теми.

Понад тридцятьо оповідань у Грінченка тематично досить різноманітні. Найбільший цикл сільських оповідань. Різні сторони селянського життя відбито так, що читач увесь час натрапляє на головну суперечність села: бідні—багаті. Із наявності на селі такої суперечности автор виходить і до неї ж таки приходить в кінці кожного оповідання.

Мало не таке саме місце в творах Грінченка має й цикл оповідань з інтелігентською тематикою. В ролі резонера виступає від імени автора тут інтелігент-народовець. Він дискутує з іншими, перемагає їх і автор підшукує деталі, щоб показати темніше чи навіть смішніше освітленого кожного ворога народництва. Деякі з цих оповідань написані як сатири („Як я вмер“, „З заздрощів“).

Селяни в місті, як якась рослина на незвичному й непоживному для неї ґрунті,—ось окрема

тема, що теж цікавила Грінченка. Погана доля простого, неосвіченого й невихованого „по-панському“ селянина, що йде з якихось причин жити до міста. В місті не його щастя.

Є двоє оповідань на сюжети з історії України. Часом вони мають нереальний символічний зміст („Чудова дівчина“, „Олеся“).

Низка оповідань з робітничою чи певніше з „шахтарською“ тематикою становлять надто цікаву групу; тенденційність автора-народника сягає в них надто вже далеко й самі оповідання часом стають агіткою проти переходу селян на виробництво.

Не вважаючи на таку різноманітність тематичну, в основі всіх оповідань лежить єдина ідея, що її підкреслює, пропагує Грінченко — с л у ж и т и н а р о д о в і; інтелігенція повинна працювати для українського селянина, що терпить і соціальний, і національний гніт. Грінченко не тільки не ховає цієї основної тенденції своїх творів, а, навпаки, завсіди виставляє їх на найвидніше місце, підкреслює її, вкладає іноді цілі програми в уста своїх героїв.

Як уже сказано, основне, що хоче Грінченко змалювати в своїх оповіданнях — це селянське вбозтво, безправ'я й національний гніт. І вже на ґрунті цього постають всі сільські типи, інколи глибокого розуму, помірковані, доброї вдачі, а інколи вони вражають своєю жорстокістю, низьким не тільки культурним рівнем, а й, узагалі, розумовим рівнем. І справді, селянська темрява, затурканість, урядників кулак, тенета сільського куркуля й церкви—все це таки й дійсно часто-густо спотворює психіку селянина. І лиш іноді автор намагається одним-двома словами згадати про давнє України, про козацьку минувшину, що

якимось раєм здається Грінченкові. Його увагу приваблюють деякі героїчні моменти й ними він намагається викликати в читача почуття любови до рідного краю. Над могилою дівчини Олесі, що своїм життям урятувала рідне село, каже її дід: „Кожен повинен боронити свій рідний край, не жалючі життя. Дай, боже, всякому такої смерти“ („Олеся“). Символ поневоленої, закутої в кайдани України подає Грінченко в образі чудової жінки, що її бачить раптом безтурботне хлоп'я:

Здається йому, що на самому краю прогалини з'явилася дівчина чудової вроди. Її очі, як зорі, сяли, а хвилі шовкові пишого волосся спадали на плечі і розсипалися вниз до стану. Зелені гарні шати вкривали її, а стан гнучкий оповитий був синім поясом. Але невесела вона була, мов хмарами було повите її високе біле чоло, а чудові очі дивилися сумно й журливо. Вона тихо підходила до його. І хлопчик побачив, що її рученята білі окуті були тяжкими кайданами. Кайдани пов'їдалися в ніжні руки і поранили до кости біле тіло... (опов. Чудова дівчина“).

І вона розповідає хлопцеві, що її скривдили й закували в кайдани сестри (тобто інші слов'янські нації).

Не забувай мене ніколи,—сказала вона.—А як станеш великий та розумний, то прийди і виведи мене з неволі.

І цей хлопчик, а може це й сам Грінченко, дійшовши літ, віддає своє життя за Україну:

І він працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани і він побачить її знову весело й щасливо.

Не тільки національний, але й соціальний гніт описує Грінченко мало не в кожному оповіданні, а проте національне питання — це для нього те, ради чого можна забути все. З цього

погляду цікава низка оповідань, де кінець-кінцем багаті миряться з бідаками, а надто в опов. „Хатка в балці“. Сільський куркуль Корній не хоче віддати дочку Марту за бідного парубка Демка, хоч вони й кохаються. Цей куркуль навіть хоче знищити все хазяйство Демкове, щоб тільки не був він йому сусідом. І коли Демко рятує куркулівну Марту з води, старий Корній раптом полюбив його, як свого сина, і віддав за нього дочку. Ідеаліст-автор мирить клясових ворогів, бо для нього над клясами є людське почуття — від нього все й залежить. Тому Грінченко милується з молодят, що хоч вони й куркулі—експлуататори, але мають добре серце, і Грінченко ладен уже не вважати їх за ворога. „Усім порядкує Демко з Мартою, і люди не жаліються на їх, а знають, що в них завжди можна засягти братерської помочі“... Грінченка спокушає така ідилія. Аби тільки в куркуля було добре серце, а то й у нього можна „засягти братерської допомоги“.

Автор заплюшує очі на те, що куркуль, коли й захоче допомогти бідакові, то тільки тим, що з нього ж, бідака, зідрав. Якась інша, більша, значніша, ніж клясова ворожнеча, біда мирить між собою бідних і багатих. Такий мотив клясового замирення в Грінченка не випадковий — здибаємо його й по інших його оповіданнях (напр. „Грицько“, „Украла“)... А в опов. „Палії“, коли селяни, щоб натиснути на економію й примусити управителя найняти їм сіножать, підпалюють економічеське сіно, то в огні згорає й один з паліїв, хлопчик Петрусь. Селян немов би покарав бог за те, що не мирним шляхом хотіли дійти згоди з паном...

Так само й Максима покарано за те, що побажав лишитися на шахті тоді, як у цьому не було

потреби, бо мав і своє господарство на селі („Батько з дочкою“). Проте, звичайно, надто вже вихваляти куркуля Грінченко не береться. А селянські злидні й темряву всебічно показав Грінченко в своїх творах. Часом художник фіксує просто такі жахливі моменти з життя вбогого села. Молодиця Лукія підпалює вкупі з коханцем хату свого чоловіка, щоб обох заслали на Сибір, бо вони хочуть бути вкупі, кохатися хоч би й на Сибіру, коли тут не дозволяють їм цього (опов. „Підпал“). Старий чесний селянин Петро мусить таки вночі лізти під гамазеї, уточити собі зерна, бо нема чого їсти. Хоч потім його сумління й не дає йому „вору“ жити і він кається перед громадою („Без хліба“). А ось зразок якоїсь нелюдської покори перед долею, й небажання з нею боротися за своєю темнотою в опов. „Покупка“. Парубок з батьком заходять у крамницю набрати, чого слід, на смерть... цьому ж таки парубкові... Він сухітний, ворожки та якийсь лікар не змогли йому допомогти й він покладається на волю божу... З якимось мало не ідіотизмом цей, немов би цілком нормальний парубок, мріє про свій похорон:

Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані!.. Несуть її в труні, а сонце так на неї й сяє, а півчі, як заспівають вічну пам'ять!.. А народу сила!.. і всі плачуть... Хто й не любив покійну, дак і той плакав... Так гарно, що всяке вмерло б, аби так поховано.

Маленький хлопчик „Санько“ вкупі з товаришем лізе на баштан красти кавуни, бо вдома немає чого їсти окрім сухого хліба, його ловлять і б'ють різками, а потім напівживого відливають водою. Все це моменти, що дають кожному добре уявити собі село, вони незабутні, бо під-

носяться над усякі межі буденного, нормального. Сконденсованіше, густіше без народницької агітації змальовано ці самі картини в Архіпа Тесленка.

Написані оповідання просто, без заплутаної фабули, без незрозумілих місць. Автор, безперечно, мав перед собою простого селянського читача. Своїх поглядів надто одверто Грінченко тут ще не висловив, хоч, безперечно, всі оповідання пройняті тенденціями, що йдуть від народницького його світогляду. Гострішою тенденційністю та одвертістю позначені ті оповідання, де виступають представники української інтелігенції різних ідеологічних поглядів.

Оповіданнячко „Зустріч“—це щось на зразок маленького диспуту між правовірним народником Василем і колишнім народником (десь за юнацьких літ), Семеном Холенком, що тепер пішов стежкою кар'єриста урядовця, закинувши колишні ідеали, як нездійсненні і непотрібні. Твердження його надто прості і немов би вульгаризовані від автора:

...Ти думав що я досі шукаю ідеалів... ідеалів під сірою свиткою. Ні, голубчику, мені вже не вісімнадцять років.

— Ну, то що, що не вісімнадцять?

— Більше років — більше досвіду, холодніший і правдивіший погляд на життя. Питаєш: що роблю. Служу.

— І високо заліз?

— Та так собі...

— З більших уже б то?..

— Трохи... Треба якось жити... з того, що є, задовольнятись... Я, принаймні, задоволений... Їсти-пити є що... Маю надію на більше...

— Ну, а народня просвіта, популярні книжки для народу... Знаєш, колись усе ти заходжувався.

— Е, братіку. Ніколи про це думати, діла багато.

Цей діалог досить повно характеризує принаймні одного з персонажів — колишнього діяча

народника, що, дійшовши літ, „порозумнішав“ і фактично шляхом зради, шляхом гонитви за грішми, „шкурництва“ добивсь високої посади, родинного щастя, зробивсь типовим міщанином, обивателем. Таких людей, точніше, людців,—сила. Кілька його реплік — і він уже знайомий нам. Він не чужий нам навіть і для наших часів. А хто ж цей другий — Василь?

Згадується лиш про одну ідею, що турбує цю людину, якій вона служить. Василь каже своєму опонентові:

...Знаю і виразно бачу, що наше сторіччя єсть саме тим часом, коли національні змагання вбиваються в силу, дужчають і з'являються там, де їх не сподівалися...

Згадується й ще: Семен, розмовляючи на вулиці українською мовою з Василем, раптом у себе в хаті перейшов на російську. Загалом — колись це були народники-просвітителі, що бралися до мирних засобів — просвіщали народ книжечками й поширювали свої українофільські ідеї поміж інтелігенцією. І от одні зрадили, вони зважили на чиєму боці сила й передалися на бік російської монархічної державности, робили службові успіхи під обороною жандарського кулака. Просто — сувора, тяжка дійсність їх перемогла. Але й зрадникам повертатися до колишньої ідеї не заборонено. Вони можуть і мусять повернутися. Так само, як і Семен Холенко, передався на бік службової кар'єри другий колишній народник Степан Петрович Корнієнко. Він робить не аби-які успіхи на службі й начальство з нього задоволене. Він навіть думає вже про власний будинок. І от довелось цій людині якось уночі почути хороший спів, прегарно співав відому пісню „Байда“, співав якийсь професіонал-співець. Ця

пісня схвилювала героя, він міркує про Байду, що зміг не скоритися силі, і хоч і загинув, але не зрадив рідного краю. Корнієнко пригадує свою минулу громадську діяльність, йому спадає на думку щось страшне — він зрадник. Колись за молодих літ він сказав своїм товаришам якимось, що „ні одна дівчина-чужоземка не могла б йому бути дружиною“.

І йому згадалося, як він сам зрікся свого бога, як він пообіцявся служити мамоні і як він служив... І він застогнав тяжким, страшним стогоном... Він проміняв усе за якусь тисячу рублів щорічної плати, продав за...

Шмат гнилої ковбаси
у вас хоч матір попроси,
то віддасте...

Він згадує, як звали за таке діло гетьмана Бруховецького — з р а д н и к о м... Це жахливе слово примушує його подумати навіть про самогубство, але... через якийсь місяць він їде на Україну, на село, порвавши з усім, що мав за останній час. Він їде заслужити „прощення“ за зраду і як апотеоза:

...Перед самотнім подорожнім розіслався степ, а серед його здалека маячило, визираючи з-за верб зелених та садків, якесь село. Тоді, оповитий могутнім радісним почуттям, він простяг уперед руки; очі його засяяли, а уста палко шепотіли:

— Край мій! Любий мій! Україно моя!..

Власне, оповідання це не що як апологія українського націоналізму, ідеалізація національних героїв-божків, як Байда й аж до крайнього націоналізму, коли „ні одна дівчина-чужоземка не могла б йому бути дружиною“... „Йому згадувались одні карі українські очі... Де вони

тепер?..“ і таке інше. Це все, від чого він відійшов і на що його знову з таким ентузіазмом напутив Грінченко. Проте далеко не завжди Грінченко виявляє себе так одверто українським патріотом, що забуває за соціальну боротьбу.

Як саме доводилося провадити оту роботу серед народу, з невеликою домішкою сатири описує Грінченко в пов. „Учитель“. Справді бо, вчитель — це найдіяльніша особа щодо культурної роботи на селі. На село приїхав новий молодий учитель. Він одразу поставив старшині вимогу полагодити деякі потрібні речі в школі за ті гроші, що були на те асигновані. Але вимог його не задовольнили і вчитель поскаржився в повіт. Тоді „волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко вирішили, що учитель—людина небезпечна“ для порядку на селі, непокірна перед начальством і взялися вчителя вижити із села. Почалися доноси, де говорилося про вчительські проклямації на селі, де підручник географії правив за небезпечну книжку проти бога, бо там є, що „дождь происходит от паров“, а не від бога й таке інше. Вчителеві не дають ні підводи, ні платні, й він не може поїхати в повіт. Нарешті комісія—шкільне начальство—завітало до школи й усунуло вчителя з посади.

Бідний учитель, що, власне, ще й не робив нічого, крім того, що виконував свої офіційні обов'язки, а тільки вимагав од сільського начальства для школи того, на що мав повне право, навіть і цей тихий учитель цілком залежав од волі старшини та писарів, що добре вміли орудувати правдивими й неправдивими способами

боротьби з кожною людиною на селі. Такий учительський досвід мав і сам Грінченко. Пригадаймо його конфлікти з сільською владою, коли вчителював він на селі.

Проти українства, що розпаслося на казенному хлібі і вдає із себе свідомих українців, дав Грінченко двоє сатиричних оповідань: „Як я вмер“ і „З заздросців“.

В першому Грінченко бере на сміх тих українців чи „малоросіян“, які, власне, жадної громадської роботи не роблять, роблять собі службову кар'єру, а в тісному колі приятелів видають себе за свідомих громадських діячів українофілів, хоч українського видатного поета почали шанувати тільки по його смерті. В якійсь газеті з'явився некролог допіру померлого поета Євгена Сагайдачного. Його приятелі, що, до речі, здебільшого й не шанували поета живого, збираються вшанувати його пам'ять літературною вечіркою. А сам Євген Сагайдачний, цей „померлий“ знаменитий поет, сидить у цей час у сусідній кімнаті й слухає всі промови, повні глибокої поваги до нього. Проте він відчуває нещирість цих високих урядовців, що недавно не хотіли навіть його на посаду прийняти до себе, а тепер розпинаються за його величезний талант і гідність як людини, не забуваючи, звичайно, похвалитися тим, що й вони йому інколи допомагали в різних справах, навіть у його творчості. І поет не стримує себе, виходить до цих людей і виголошує до них промову, і в ній щиро робить їм закиди й проголошує свою громадську програму. Він має, звичайно, рацію, бо ці людці, що по смерті поетовій співають хором:

Вмер батько наш
та й покинув нас...

ці люди не поклопоталися про співчуття до поета й про його добробут за його життя. І тому у великій тираді раптом „воскреслий“ поет вигукує до цього натовпу „свідомих“:

Серед пустині живе у нас поет. Його слова—глас вопіючого в пустині... І йде український поет своїм шляхом сам собі, а люди, а його інтелігенція сама собі. О, як би ви знали, який він сирота духовний. Йому прихилити голову ніде, бо він живе великою ідеєю відродження рідного краю, а серед вас.. Це ж тільки парад, ці ваші роковини й усякі збори, парад гідний сьогодні тільки на те, щоб завтра про його забути серед крутенню всяких ваших діл! Діл! У вас мусить бути тільки одне діло: щастя рідного народу. Де воно в вашому житті, в ваших сем'ях? Там рабство, невільництво духовне, безмірно гірше, ніж рабство фізичне. Там батько не вчить своєї дитини віддавати рідному народові всі свої сили, всі свої думи, всі свої почування,—все своє щастя і всі свої сльози. Там чужою мовою говорять, чужим ідеям душу свою віддають, чужим богам, богам забуття рідного народу кланяються. Все чуже українському поетові в ваших кам'яницях, і труною, труною дхне від їх. І доки не огиднуть вам ті пахощі, доки ви не станете ворогами тим людям, з якими есте тепер, доки сиротою блудитиме по світу співець величних замірів і його пісня тяжким риданням буде, палким докором вам, що хочете спати мертвим сном тоді, як уже світає світ...

Це не що інше, як заклик до всієї української інтелігенції, що після сімдесятих років, коли запанувала найчорніша урядова реакція, почала великою своєю частиною сходити з колишніх громадських позицій, віддаватися мирному родинному життю, забувши свої народницькі ідеали. Вже й мови немає про революційну, політичну роботу серед народу, а тільки про культурно-просвітню діяльність, та від тієї ця інтелігенція відмовляється, бо боїться за свої, вірною казенною службою заслужені посади урядовців. Семен Холенко („Зустріч“) на завсіди зрадив народницькі ідеали,

Корнієнко („Байда“) таки відчув свою зраду й повернувся до громадської діяльності, але з тим гуртом із оп. „Як я вмер“ важче, бо ж вони не хочуть усвідомити, що, переможені казенщиною, вони вважають себе за свідомих українців, хоча в самих собі, не при людях вони вважають всяку таку діяльність за річ небезпечну.

Друга сатира „З заздрощів“ має на увазі тодішню халтуру в українському письменстві — малоросійщину. Адже така безкебетна й безідейна макулятура тільки кидала брудні плями на „ідейне“ обличчя справжньої літератури. Семен Денисович Запара (головний персонаж) пройшов тяжкий життєвий шлях: прийшовши із села до міста хлоп'ям, став за „хлопця-попихача“ в галянтерійній крамниці, згодом став за прикажчика, потім вигідно одружився й завів свою галянтерію, а на старість, коли вже мав багатство, продав крамницю, частину грошей віддав під відсотки, на другу частину купив хутір коло рідного села й зробився маленьким „поміщиком“. Він любив, коли селяни, його давні товариші, приходили прохати земельки, він їм віддавав недорого, бо ж був доброї вдачі. І от якось випадково, з нудьги (бо не мав чого робити) прочитав він „Ледяной дом“ Лажечнікова й образився за „хохла“, що з нього у романі зробили в Петербурзі крижаний стовп. Він навіть відчув себе „малоросіянином“. А згодом прочитав десь „Историю Малой России“ Бантиша-Каменського, згодом ще й Кобзаря Шевченка й тоді глибше переконався, що він „малоросіянин“. І... йому закортіло писати вірші. Він і писав їх, але ніде їх не вміщено, бо була це халтура без змісту й форми, на якій не „розумівся“ „поет“ Запара. Пропонує Запара й гроші тому, хто друкуватиме його поезії, але й цим

не зарадив собі. Тоді такий самий халтурник Чобитько береться по дві копійки за рядок виправити „ямби й хореї“ в віршах Запари. І, нарешті, майже ненормальний дідок видає такі свою книжку поезій. А поет Чобитько, позаздривши, пише негативну рецензію до газети на цю книжку. Вони сваряться, бо кожен заздрить один одному, хоча обидва вони, як поети, нічого не варті й навіть шкідливі, бо під виглядом поезії просувають на ринок справжнісіньку халтуру. Ні за часів Грінченкових, ні в наші часи „поетів“ таких не бракувало. Грінченко не тільки глузує з такого поета Запари й другого Чобитька, але й з'ясовує корінь цього явища. Він насамперед у біографії Запари. Справді, що є в цієї людини спільного з народньою просвітою, з боротьбою за визволення України тощо?.. Аджеж він колишній крамар, здирник, а тепер напівбожевільний поміщик, що зве себе „малоросіянином“... Недарма Грінченко докладніше спиняється на його біографії. Є й ціла низка комічних моментів. Запара читає свої вірші селянам, а ті, не розуміючи нічого, слухають та хвалять, бо інакше „пан“ не дасть земельки, чи грошей, чи іншого чого — хто за чим прийшов. А коли редактор збірника відмовляється друкувати, посилаючись на необробленість віршів, то Запара вмовляє його:

„Так... Може й справді що не так. Ну, так ви там поправте що треба, а таки напечатайте“...

Є в Грінченка низка оповідань про дітей: „Екзамен“, „Сама, зовсім сама“, „Сестриця Галя“, „Олеся“, „Дзвоник“, „Грицько“, „Украла“, „Кавуни“ та ін. Бувши педагогом, Грінченко, звичайно, не міг поминути питання про школу для українських дітей. Тим більше, що в цій справі він

мав багато матеріалу з власного досвіду. Щоправда, жадне з його таких оповідань не набуло такої популярності серед читачів, як скажимо, Васильченкові „Перепеленята“. Проте вони ставлять цілком справедливі як на той час вимоги до школи, які змогла задовольнити лиш наша доба по Жовтневій революції. Викладання в школі слід переводити українською мовою, бо російської малі учні не розуміють і плутають зміст прочитаного („Екзамен“, „Дзвоник“ й інш.) — це найголовніша вимога. Але в школі повинен бути якийсь певний критерій, щоб добирати учнів з соціального погляду. Селянська дівчина Наталя вбогих батьків, перебуваючи в місті, у „Воспитательном доме“ серед „панських“ дітей, відчуває себе чужою серед них і воліє краще бути голодною та на селі, вдома, серед своїх подруг, аніж між цими чужими. Залякування дітей дисципліною не досягає своєї мети, а тільки відбиває в дітей охоту ходити до школи. Зате, коли вчитель поводить з дітьми по-товариському, він здобуває пошану до себе від дітей і від цілого села й виховання має наслідки кращі („Украла“).

Звичайно, для нашого часу Грінченкові педагогічні ідеали надто застарілі, але на свій час були вони передові, поступові й найактуальніші серед тодішніх педагогічних прагнень.

ПОВІСТІ.

„Соняшний промінь“.

В першому десятилітті своєї літературної діяльності почав Грінченко писати й великі прозові речі — повісті. Хронологічно перша була „Соняшний промінь“ 1890 р.

Маючи на літературну роботу короткі лиш хвилини по всякій іншій роботі, Грінченко не міг відразу перейти на великий жанр. Найвидатніші проте тодішні письменники Нечуй-Левицький, Кониський, Мирний уже давали зразки великої прози й читач звикав і вимагав такої продукції. До того й у Грінченка вистигли такі питання, що інші письменники розгортали їх на широких літературних полотнах (роман Нечуя-Левицького, Кониського). Підносячи й своє слово в тих питаннях мусів і Грінченко писати більші речі, а не оповідання. В романі чи повісті можна розгорнути й поглибити цілу ідеологічну концепцію, на них можна легше зосередити велику увагу суспільства.

„Соняшний промінь“ тематично присвячено найактуальнішій для народників 80-х рр. справі — культурно-освітній роботі серед українського села на національному ґрунті. Проте, звичайно, без жадних політичних проблем. І навіть національне питання, воля Україні для самостійного

культурного розвитку — навіть і це не вважалося і не зв'язувалося в головного героя повісти Марка Кравченка з питаннями політичного змісту. Цілком лишає на боці Грінченко й діяльність революціонерів, хоча б і групи „Визволення праці“, що існувала вже з 1883 р. і була на той час єдиним осередком революційного марксизму не тільки в Росії, а й на Україні, де драгоманівщина наготувала для цього ґрунт (*Яворський*. На шляху капіталістичної акумуляції. Стор. 184). А в кінці 80-х рр. існували й проводили широку порівнюючи революційну діяльність гуртки серед робітництва в Одесі, Катеринославі (теп. Дніпропетровське) Ростові/на Дону, Харкові, Києві. Робітництво виховували в соціально-демократичному дусі. Такі гуртки пропаганди марксизму через свою досить широку діяльність надто багато важили в розвитку суспільної думки на Україні й у Росії. Бо, існуючи одночасно з культурницьким народництвом, цей рух мимоволі ставав проти народницького. Ґрунт усовувався йому з-під ніг. І от малюючи в пов. „Соняшний промінь“ різні типи української інтелігенції, Грінченко жадним словом не згадує про тих, що брали участь у соц.-демократичному русі. На суспільну думку впливають народники, націонали, русотяпи, зрадники різні та інші, але не впливають ті, що пропагували марксизм. Звернімося до свідчень самої повісти.

Студент останнього курсу одного з українських університетів, Марко Кравченко, приїздить на запрошення до одного поміщика, на степовій Україні за репетитора до його сина. Батько Кравченків, п'яниця-чоботар, і мати померли. Зазнавши бідування і тяжкої праці, Марко добився все ж таки вищої освіти, бо змалку був тієї

думки, що тільки наука, освіта принесуть визволення і йому й тим, що навколо нього терплять великі злидні. Все лихо, всі вади простих людей, як пияцтво, розпуста — все через їх темноту, через неосвіченість. Отже й з юнацтва Марко Кравченко мав покищо неоформлені народницькі переконання. Таке пояснення темної дійсности неучтвом українського народу знайдемо й у інших письменників того часу (Нечуй-Левицький „Хмари“). Дальший розвиток і наука дужче зміцнили ці народницькі позиції Марка Кравченка. Перекоаний, що народові потрібна освіта на національному українському ґрунті, приїздить Марко до панів Городинських. Городинські жадними ліберальними чи українськими тенденціями не позначалися, а були просто собі зросійщені пани і своїм світоглядом стояли багато нижче за поміщиків з народницьких романів Тургенєва. Навчаючи сина Городинського, Кравченко одночасно шукає способу зв'язатися з селянами. Згодом він сходиться ближче з селянами, читає їм книжки, роздає їм книжки, щоб сами читали. Популярність й повага до нього серед селянства зростають. Підбадьорений успіхом, Марко присягається, що все своє життя присвятить роботі ради ідеї. І коли закохується в панну Городинську й, знаючи про її любов до себе, пропонує їй одружитися, то ставить умову, — щоб вона теж з ним разом працювала ради ідеї. Катерина (панна) не визнає шлюбу „на умовах“ і розходиться з ним, тимчасом його Городинські заплідзрюють у сепаратизмі і відмовляють посади. Кравченко від них іде. А згодом любов Катерину перероджує, вона йде вчителькою на село. Катерина заслабла, приїздить Марко Кравченко і вони одружуються. Згодом Катерина вмирає,

але за свого життя й по смерті вона була тим соняшним променем для Марка, що давав йому віру й силу працювати ради народу.

Основне питання, що його поставив і спробував розв'язати Грінченко в цій своїй повісті,—це питання про український національний рух, про шляхи українського національного відродження, про становище та ролі в ньому української інтелігенції. Це була найважливіша справа народницького покоління 80—90-х рр., найбільше завдання, яке поставило собі те покоління українців, що на той час тримали в своїх руках громадське кермо. Так визначає ідеологічну основу повісти М. Плевако (Повість „Соняшний Промінь“ та її автор).

Але для культурницького народництва український національний рух—у певному старанному обробленні українського селянства, щоб якнайшвидше, якнайрішучіше запобігти остаточній русифікації та деморалізації селянства. Звідси й одна з найпекучіших тих проблем, що не раз ставили її народники в літературі,—українська інтелігенція й народ. Саме оці проблеми, як найактуальніші для народництва того часу, й порушує „Соняшний промінь“.

Відповідно до подвійного завдання повісти—показати пильну потребу культурно-освітньої праці на селі, з одного боку, і поставити національну проблему перед русифікованою українською інтелігенцією та скупчити всі живі українські сили для національно-культурної роботи, з другого,—Грінченко й показує читачеві ті дві ділянки тодішнього народницького піклування: злиднями бите й темнотою оповите українське селянство та легкодуху й національно-байдужу інтелігенцію (М. Плевако).

Головний персонаж повісти Марко Кравченко, змалку сприйнявши народницькі ідеї, згодом стає одним з найактивніших і відданіших народників. Для Грінченка — він якийсь ідеальний діяч, що не „сприйняв“ ніяких „негативних“ впливів, що скрізь і завсіди застається вірним і до кінця відданим ідеї народництва, не поступаючися а ні на ступінь навіть тоді, коли мало не все його ідейне товариство збочує, сперечається, стає кар’єристами чи зраджує громаду. Марко Кравченко завсіди застається на старих позиціях, він показує інтелігенції її шлях, намагаючись все ж таки якось налагодити роботу для народу. Він не має нічого особистого, тому то й своє особисте життя (кохання з Катериною Городенською) він так зв’язує й сплітає з громадським, що кінець-кінцем це кохання повертається на могутній стимул до громадської праці.

Посада в Городинських — то лиш певний, потрібний йому заробіток, — не більше. І тому, приїхавши до них, Кравченко, як ми сказали, відразу заходжується коло того, щоб зв’язатися з селом. І вийшовши вперше на село, він бачить таку картину, що людина менше зв’язана, менше віддана ідеї може б завагалася, а то й утратила надію. Він побачив не пишне українське село, як на Полтавщині, а голе степове село, де було тільки каміння, глина й не було жадного дерева. Він не розуміє, чому селяни не садять садків і питається про це селян, але з відповіді їхньої бачить, що вони не щирі з ним, не вірять йому, вважають його за пана. Село було десь у шахтарському районі, отже через своїх заробітчани швидко зросійщувалося. І Марко відразу схопив ознаки цього зросійщення.

Парубки були в червоних кумачевих на випуск сорочках, підперезані цяцькованими поясами, деякі наки-

нули на плечі чумарки, а деякі поверх сорочок одягли „жакетки“ некшталтно пошиті на селі з черкасину або з якої іншої сільської тканини. Чоботи були на високих корках, з довгими халявами, у деяких повимережуваними густо мідяними „пістонами“. На головах кашкети, збиті на потилицю.

Тут не залишилося сліду від українського сільського одягу. Бажання якимось „по-панському“ чи близько до цього вдягтися призводить тільки до одягу без смаку, без стилю. І дівчата теж уже вдягаються в „кохти“ і не носять вишиваного українського одягу. Далі він слухає й жахається тих пісень, що співають на селі:

Повій, повій, ветирок,
іс трахтира в погребок:
там бутилки шевеляця,
а стакани говорять;
у гулянь при компанї
паринь девушку обнял...

Таких пісень співають не самі тільки хлопці, а й дівчата. Далі бачить Марко картину, так би мовити, громадського пияцтва. Громада коло шинку пропиває „обществену“ землю. І старі, й молоді коло шинку напиваються „до чмелів“. Один п'яний звертається до Марка:—„Ваше благородія,—скрикнув він весело, але ледве вивертаючи язиком,—гуляємо!.. Уся громада гуля. Обчество!.. Падлець такий Семен Олексеевич, падлець: таки викрутив обществену землю. За те погуляємо!.. Е!..“

Картину по картині—одну гіршу від одної—спостерігає на селі Марко. Він довідується про розпутне життя молоді на селі, коли парубки зводять дівчат, потім кидають на публіку. А ввечері Марко впевнюється, що не тільки парубки, побувавши на шахтах, співають сороміцьких

російських пісень, але й ціле село: хлопці й дівчата, й навіть діти, приспівують до танців:

Улюбився—урезался.

Бил-би ніжик,—зарезался.

Давай ніжик погострей,

зарежуся поскорей

Ой, ти, Ваня, розсукін син такой!

Де ти, Ваня, сюю ночку ночевал?

Чи у карти, чи в ігранти прогулял?

Чи у Каті на перинах пролежал?..

І довершує цю картину ставлення селян до Марка... Адже щоб повернути село на шлях просвіти, щоб боротися з розпустою, треба було тісно з ним зв'язатися. А село на першу спробу Маркову дало йому одкоша. Марко хоче почати розмову з селянами. Ті дивляться на нього:

Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентався?

Марко встав, попрощався і пішов далі. Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш же: панський учитель.

— Чого ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан послав що випитать...

Бач—про садки питався...

Оттакого зазнав Марко першого вже дня, як знайомився з селом. Пізніше автор додав ще дещо до цієї картини занепадного села. Виявилося, що не тільки шахта впливала так на село, а й салдатчина і вона ще гірше, бо її вплив був не тільки зовнішній: вона назавсіди псувала людей, робила з них ледарів та навіть шахраїв. І навіть сільська школа не чинила цьому опору. З неї виходили люди, що вже вважали себе за панів, а потім прокрадалися і компромітували себе перед громадою.

І все ж таки не вважаючи на таку ситуацію, не вважаючи на всі труднощі, Марко знаходить

дорогу до селянства, щоб мати від нього довіру до себе, щоб переводити культурно-просвітню роботу. В цій роботі ніхто з так званої „сільської інтелігенції“ йому не допомагав: ні пани, ні вчитель, ні піп, що вважав усіх селян за шахраїв і п'яниць, ніхто — навпаки, здебільшого вони йому заваджали. Марко здобув серед селян до себе прихильність, довіру й повагу. Він збирав їх і читав різні популярні книжки. Так можна було б розгорнути роботу й відродити село. Але пани, запідозривши його в сепаратизмі, звільняють з посади і він переїздить до міста. Грінченко, показавши на початку повісти оте село, що для нього мав працювати гурт народників, показавши, як треба підходити до селянина, щоб він вірив народникові, Грінченко показує далі й самий той гурт української інтелігенції, що йменує себе „українофілами“. Ніде немає відрадної картини. Як українське село гине через злидні, розпусту і чужинецькі впливи, в той самий час „українофіли“ не вміють одностайно стати до роботи. Ба... навіть не мають спільних поглядів поміж себе. Вісімдесяти роки — це „порожня діра“ в українській культурі — не знають витриманої потужної організації „українофілів“. Під тиском обставин, власне урядової реакції, значна частина цієї інтелігенції покинула громадські свої позиції, а ті, що zostалися немов би вірні ідеї, не змогли зорганізуватися, бо вже свій добробут поставили по-різному в залежність „від обставин“. Марко Кравченко, що його устами промовляє Борис Грінченко, так резюмує свої міські спостереження:

„Української інтелігенції нема, існують тільки вкраїнські інтелігенти. Кожен з них виробив свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиему

впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тому кожен і різнить поглядами з іншими, тому кожен за ті погляди й держиться так, бо як він їх здобув сам, то вони „здаються йому і дуже дорогими, і цілком правдивими“.

В місті застає Марко не дуже велике товариство інтелігенції, що все бралось видавати популярні книжечки для народу. Проте й ця справа не клеїться. Більшість гарячково обстоює свої дріб'язкові уваги до справи, загострює на цих дрібницях суперечки, а потім, посварившись, тікає геть із товариства. Інші, як Човгань, вимагають не белетристики для народу, а наукової літератури, а сами не роблять, проте, нічого, іншим, як Совчевському не до вподоби „ковані“ слова „годинник“, „нарешті“ й т. п., інші обстоюють свій погляд на правопис тощо, а є й такі (Шкляренко), що, взагалі, будши самими українофілами, вважають усіх українофілів або за ледарів, або за падлюк, не вилучаючи навіть і самих себе...

І справді, цей гурт незабаром розпадається через дезертирство окремих членів. Лишається всього шість чоловіка. Ідеолог їхній Марко Кравченко. Він надихає їх до роботи, робить діяльність їхню продуктивнішою.

„А ми, ті, що zostалися, готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе. Не вважаючи на втікачів, одверто й міцно стіймо на своїй постаті“, каже Марко Кравченко й цим підносить дух в усій його невеличкій громаді.

Українська націоналістична інтелігенція 80-х рр. розкладається, її товариства, що, власне, мало що й робили, розбігаються, але зостаються невеличкі гуртки стійких, витриманих народовців,

що гаряче беруться до того щоб піднести народню освіту й національну свідомість народу. Вони роблять і мислять так, як робив і мислив сам Грінченко. Вони беруть на увагу й економічні чинники, але ж не вміють їх оцінити належною мірою. Так і про Марка каже Грінченко:

Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все завертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж це не відмінило його замірів.

З цієї цитати відомо хоча б те, що Грінченко таки брав на увагу й соціально-економічні причини, але, що як і Марко Кравченко, не розумів він їхнього значіння, це зрозуміло хоча б і з того, що Грінченко в багатьох своїх творах шукав якогось доброго, гуманного куркуля чи й поміщика, щоб допомогли вони селянству. Розуміння економіки в його не сягало далі абстрактних, утопічних вимог знищити бідність селянську і доброго на вдачу куркуля Грінченко ладен був не визнавати за класового ворога сільської голоти („Хата в балці“, „На розпутті“, та ін.), очевидно, експлуатацію наймитів на увагу не брав він. Згодом Марко Кравченко виступає теж у подібній, тільки вже в другорядній ролі в опов. „На розпутті“.

Друга головна постать у „Соняшному промені“ — це вродлива дочка поміщика Городинського, Катерина. Коли з Марком у повісті зв'язана, так би мовити, громадська стихія, то від Катерини йде особисте, інтимне, вороже ідеї громадськості, чуже ідеям українських народників-націоналістів, бо вона ж просто собі зрусіфікована до краю панночка, що не визнає

української нації й зовсім не хоче ставати ближче до мужика. Вона горда своєю красою, хоча й має добре, чуле серце, тому й не хоче одружитися з Марком „на умовах“. За традиціями своєї класи вона вимагає, щоб чоловік безоглядно скорився любові жінки й жадної умови знати не хоче. Загалом кажучи, Грінченко подає тут звичайний у соціальній літературі мотив боротьби особистого з громадським. І чим дужче, сильніше особисте, тим важче перемогти його соціальному. Так, у „Соняшному промені“ перемогла його нездоланна, безкомпромісова ідейність Марка Кравченка. Згодом Катерина полюбила і Україну, і мужика, покинула батьків і пішла за вчительку в селянську школу, зчинивши тим елемент серед своїх „шляхетних“ родичів. „В ній втілює автор думку про найбільшу любов до України, в якій показав „торжество української національної ідеї, апотеозу національного начала в людині“ (М. Плевако. Пов. „Соняшний промінь“ та її автор). Перемогло громадське, воно перетворило й особисте в громадський стимул. Катерина стала для Марка не чужою „народницьким ідеям шляхтянкою“, а „соняшним променем“, що надихав його до роботи. І в апотеозі повісти Марко, відвідавши могилу коханої, йде до міста, хоча й не любить його, але ж там він має працювати з товаришами для народу:

Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув він з уст коханої — віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу.

Так цією повістю Грінченко підніс питання про створення кадрів української інтелігенції, що мала нести просвіту в народ на національному ґрунті, і, змалювавши ситуацію 80-х рр.,

показав, з яких саме типів складалася тодішня українська громада.

На подібну тему, навіть тематичне (але не фабульне) продовження „Соняшного променя“, є друга повість написана роком пізніше — „На розпутті“.

Українська інтелігенція 80-х рр. на розпутті між українським народом і панством чи вірною службою царатові — такий задум авторів у цій повісті. Тематично вона продовжує „Соняшний промінь“, бо тут показано вже, як саме служить і повинна служити ця інтелігенція народові.

Дві основні дієві особи ведуть дві сюжетові лінії, що часом, але завсіди в трагічній ситуації, перетинаються й становлять ідеологічний контраст з народницького погляду авторового.

Студент-медик Демид Гайденко, син „заможного“ селянина, за сучасною термінологією, міцного куркуля, що має кількох наймитів, закохується в дівчину Ганну Квітковську. На його пропозицію одружитись, вона, хоча й любить його, відмовляє, бо образ Гайденків у ній перемагає Гордій Раденко. Демид Гайденко їде в гості до батька на слободу, але там і зостається кілька років, — працює серед народу. Він цілком поринає в служіння народові. Допмагає селянам у їхніх різних справах, лікує їх, закладає маленьку школу й сам у ній учить дітей. Нарешті слободчани й дехто із сусіднього села проймаються до нього повагою й цілком вірять йому.

Дехто з молодого покоління виховується під його впливом. Сам Гайденко стоїть цілком на таких самих ідейних позиціях, як і Марко Кравченко з „Соняшного променя“, тобто на позиціях культурницько-націоналістичних.

Другий герой — юрист Гордій Раденко, товариш Гайденоків, закохується в ту саму дівчину й вона дає згоду одружитися з ним, бо передусім для нього, Гордія Раденка, відмовила Демидові Гайденкові. Раденко вродливий, гордий і розумний парубок з великою енергією й так само переконаний культурник — тому й полюбила його Ганна.

Він одружився з Ганною й живе в місті, адвокатує. Прозове родинне життя з часом його розчаровує, але він любить дружину й сина. Згодом його дядько — небагатий поміщик помирає, Раденко дістає в спадок його маєток — економію, з тисячею десятин землі й охоче переїздить на село господарювати. Але сам господарювати не вміє й допускає до цього двох здирщиків і шахраїв: прикажчика й конторника. Через них в економії виникають з селянами повсякчасні конфлікти. Раденко довго терпить всяку шкоду, що чинять йому селяни, поступається їм, але через інтриги й зди́рство прикажчика й конторника конфлікти економії з селянами збільшуються, загострюються. Раденка починає це дратувати, але сам він не може запобігти цим конфліктам. Поволі в ньому росте злість на селян, що рубають його ліс, топчуть йому хліб кіньми й нарешті навіть підпалюють клуні в економії. Раденко не раз судився з окремими селянами, а після пожежі вирішив провчити селян і заявляє несправедливі претенсії на селянську луку. Селяни не віддають. Приходять салдати, стріляють в схід, забивають багатьох селян. Вражений цією, несподіваною для нього трагедією, Раденко накладає на себе руки. Його дружина, Ганна, доручає порядкувати в економії своєму сусідові, Демидові Гайденкові. Той роздає землю селянам, припиняє конфлікти й через деякий час одружується з

Ганною, яку не переставав любити. Подружжя переїздить до міста й живе серед своїх одноподумців—таких самих культурників. Як апотеоза—в кінці повісти сходиться гурт цей святкувати Шевченкове свято й разом закласти українську політичну партію і за ідеолога її має бути цей Гайденко.

Демид Гайденко виріс у родині досить багатого селянина, в дитинстві був, звичайно, серед народу. Потім здобув вищу освіту. Його постать легко можна утотожити з постаттю Марка Кравченка із „Соняшного променя“, хоч походженням вони й неоднакові. Й обидва вони мають багато спільного з самим Грінченком. Гайденко мріє віддати все своє життя народові. Більшість подібних персонажів у Грінченка не повно показані, бо ж автор не показує, як вони реагують на ті численні прояви соціальної боротьби, що й до замаху на царя Олександра II (1881 р.) і після того нагадували часто суспільству про прихований, запільний процес соціальної боротьби і то не в самій тільки Росії, а й на Україні, де до того всього захоплювала кола української молоді драгоманівщина. Такий і Гайденко—майже шабльоновий народницький тип, що його ще раз повторив Грінченко в пов. „Брат на брата“. Мова йде про шаблон народника-культурника, якогось ідеального типу, що ніде, ні в чому не грішить проти моралі, проти своєї ідейної програми, навіть має вдачу—шляхетну, врівноважену, без жадної ексцентричності, лагідну, чесну та ін... Постаті цих воскових святих Грінченко ретельно вставляє в кожную із своїх повістей на теми із життя інтелігенції. І цього разу має за честь виступати в цій ролі Демид Гайденко. Живучи на слобідці коло хліборобської праці, навіть лицем

він скидається вже на звичайного селянина і, коли Гордій Раденко, приїхавши до нього, кидає йому: ...„Чув, чув, що ти тут зробився народнім просвітником, ще й „толстовцем“, Демид, образившись, відповідає:

— Нащо так казати і вияснити те, що ми робимо, неодмінно чужим впливом. І чи багато нового в тому, що я кажу чи роблю. Чи дуже це різнить з Шевченковими поглядами на себе: бувши інтелігентом (отже він був інтелігент), залишатися мужиком, одружитися з мужичкою, а не з „панночкою одукованою“. Ні, не від Толстого світогляд мій іде, а від Тараса Шевченка. Він не одрізняв націоналізму від демократизму. Так думаю і я. Коли б я прийшов до народу „паном“, хоча й ліберальним, то він мені віри не йняв би і мої слова хоч і слухав би, але думав би, що я брешу й хочу його піддурити. Але я зважився спершу заробити цю велику річ — народню віру. Заробити ж її можна тільки виявивши себе людиною, що робить практичне діло, таке, що його годує, виявивши себе тим, що народ зве словом хазяїн. Найзручніший до цього шлях був заходитися коло своїх господарських справ. Я й заходився.

Націоналізм і демократизм — це те, що він немов би взяв од Шевченка й на основі цій будує свою культурницьку програму, намагаючись злитися з народом. Тут і справді є щось від Толстовського „опрощення“, але служить воно тут іншій меті. Проте Гайденко, а вкупі з ним і автор, помиляється: в дійсності не став він таким самим селянином, з якими хотів він мати діло, бо, це найголовніше, — село після реформи шістдесят першого року встигло заглибити класову диференціацію й класова суть різних селянських шарів яскраво визначалась, — з одного боку експлуататори-куркулі... і то поза всякою залежністю від лагідности й миролюбности вдачі цих людей і, з другого — експлуатовані наймити й малоземельні селяни. Ідеальний Грінченків

герой Демид не стає рівним з народом, а застається все ж таки куркулем, що на сорока десятинках батьківського поля збиває міцне господарство, й селянство зробило б надто легковажно, коли б цілком йому довіряло, — бо ж він і зостався паном чи паничем. Грінченко показує, як цей панич, через свої ідеї, навіть застаючись панком, заходить мало не в ідеальні стосунки з народом. Щоправда, серед цього народу знову ж таки чимало є „заможних“, тобто куркулів (Петренко), але це ж свідчить про брак клясового чуття в Грінченка, що не бачив ролі куркулів у громаді. В інших творах Грінченко просто поділяє селян на бідних і багатих, серед яких є добрі й глитаї.

В кінці повісти Демид таки переїздить до міста. Тут він організовує якусь (певне, культурницьку) громаду, що з неї має утворитись якась (цілком не визначена) політична партія. Це вже новина в Грінченка: його культурники беруться творити політичну партію. Але з повісти за неї абсолютно нічого невідомо.

Другий головний герой у повісті „На розпутті“ — Гордій Раденко. Це вродлива, струнка, горда й смілива людина. Він виріс і виховався в дядька свого — поміщика. Проте перебуває змалку серед мужицьких дітей, знає немов би село й любить його. За студентських років він теж палкий народовець-культурник і рветься до громадської роботи. Проте автор будує контраст. Він пустив Раденка іншим від Гайденка шляхом. Він лишив його в місті на адвокатській роботі й Раденко пішов шляхом переродження, почав відступати з колишніх ідейних позицій. Він усе збирається робити якусь наукову працю, але так ніколи й не зробив. Родинне життя починає його

обтяжати й щодалі частіше виникають у нього з дружиною сварки. З Раденка поволі стає освічений обиватель. Переїхавши на село на дядківський маєток, він невдоволений з роботи Демидової, бо не бачить з того користи, бо розчарувався в мужикові. Роздратовано говорить він до Демида:— Ат. Це все ідеалізм твій. Ні, я бачу, що треба дуже й дуже переглянути свої погляди на народ, на мужика. Тепер тільки бачу, що одна річ — читати наших белетристів-мужикофілів, а інше зовсім — жити з тими ж таки мужиками“. Проте, Гордій взагалі заплутався в різних думках. Далі виходить, що він, власне, не просвіту вважає за нісенітницю, а все, що б не було зроблено, є нісенітниця, бо „навіщо це все“. Безнадійний скептицизм роз'їдає його.

Україна! — скрикнув він. — І я колись любив її, молився на неї. Але ж слухай і ти вмиреш і що тобі тоді Україна? Хіба ти понесеш її з собою в труну? Не кажи мені, що вмирають одиниці, а народ живе! Що мені, тій оди́нці, з того, що народ житиме і тоді, як мене їстиме гробаччя? Та й її ж колись із'їсть. Ну, нехай вона зробиться величною й славною — що з того. Чи не був пишний Єгипет? Чи не славилась по світах красою й розумом Греція? Чи не панував могутній і блискучий Рим? І що ж од них зісталось. Нікчемні недогризки. І що зостанеться від усіх людських Україн? І що зостанеться від усіх людей, од усієї землі.

Втративши ідеї (культурницько-націоналістичні), він утратив і мету свого життя. І за це покараний. Питання, нащо йому жити, часто спадає йому на думку. Цілковитий атеїст, він у стані якогось афекту кидається навколішки й просить бога сказати йому, навіщо він живе і, звичайно, не діставши потрібної відповіді (!), проклинає бога: „А так!.. Прокляті!.. Прокляте це небо, ці зорі!.. Все прокляте, прокляте, прокляте!.. і я проклятий“...

Згодом він скочується до того, що б'є сільського хлопця по обличчі за те, що той не догледів коней, а ті зайшли в Гордієве жито.

Неврівноважений, не маючи щільного світогляду й з якимсь хоробливим світовідчуттям, він борсається безпорадно в житті, робить один за одним моральні злочини. То зводить селянку-дівчину, то судиться несправедливо з громадою, то свариться з дружиною. Він, як той легендарний злочинець, що, зрадивши „рідний край“, не знаходить собі на землі спокою й співчуття. Коли через нього салдати проливають кров зовсім невинних селян, він не витримує цього морального вдару й стріляє себе на смерть.

Такі шляхи української інтелігенції, що у вісімдесятих роках по розгромі політичного руху від царської реакції, стала на роздоріжжі. З особливою любов'ю показує Грінченко тих із них, що таки лишилися коло дорогої для нього національно-культурницької справи. І в цій повісті, як ні в якому іншому творі, виявив Грінченко свою безпорадність, пробуючи проаналізувати громадську ситуацію в місті, а особливо на селі, й накреслити програму й методику культурницької роботи. Він не зважив соціально-економічних причин належною мірою, не зміг тому зважити роль й процес класової диференціації на селі, що протиставляла одну одній дві сили: куркулів і сільську голоту чи малоземельних. У нього все село без соціальної різниці втягується в одне діло — просвіту, досягає однастайности й немов би прагне однієї мети. Цікаво, що по революції сімнадцятого року до остаточних перемог Жовтня на Україні (двадцяті роки) так і вийшло за Грінченком — в культурно-просвітній процес на селі втягнулися різні шари села: і бідні, й кур-

кулі, провадячи культурну роботу на націоналістичній основі. А особливо розцвіло це, як на короткий час переміг Петлюра.

Проте, таке нерозуміння, або, краще сказати, примітивне розуміння й тлумачення економіки не є індивідуальна особливість Грінченкова, — це одна з принципових сторін всього народництва, і взагалі ідеалістів.

В повісті „На розпутті“ бачимо ті самі типи народників, що їх ми бачили вже в інших Грінченкових творах — „Соняшний промінь“, „Зустріч“, „Байда“ та ін. З цього погляду „На розпутті“ канонізує певний шаблон ідеального діяча-народника, а також і типи зрадників національно-культурної ідеї.

З цієї самої серії повістей написав Грінченко й ще одну: „Брат на брата“. Невеличку цю повість написано багато пізніше, вже 1907 р., тобто після подій 1905 р., після численних голосних погромів євреїв і революційної інтелігенції. Перед очима Грінченковими вже відбулися великі політичні події, він брав участь у політичному русі хоча б уже тим, що організовував українську радикальну партію. Проте в основному погляди Грінченкові за ці більш як півтора десятки років не змінилися.

Зміст повісти „Брат на брата“ такий. Коли 1905 р. в одному з провінціальних міст стає відомо про конституцію, міська українська інтелігенція організовує демонстрацію до тюрми з гаслом: „Амнестія“. Вони визволяють із тюрми народника-вчителя Євгенія Корецького. Організують палкий мітинг. Після нього вчитель Корецький їде до своєї школи на село, недалеко від міста. Незабаром почалися погроми євреїв і революційної інтелігенції. Погроми перекину-

лися й на села. Гурт спровокованих селян кидається до школи й б'є Корецького. Дружина з дітьми встигають утекти. Отямившись, Корецький теж зникає із школи. Поліції й козакам не вдається знайти його й заарештувати: він тікає залізницею до Києва. Цікаво було б порівняти цю повість з творами на схожу тему в Коцюбинського („Сміх“), а особливо щодо маніри писання. Одна й та сама тема — погромницька діяльність чорної сотні 1905 р. виконана різною манірою: описово-реалістичною в Грінченка й імпресіоністичною в Коцюбинського.

Постать народника Корецького має дещо відмінне від постатей інших народників: Марка Кравченка, Демида Гайденка та ін. В тюрму його посадовлено за те, що він провадив не тільки культурницьку роботу на селі, але брав участь і в політичній організації. Його ловлять на залізничному вокзалі з купкою книжок на політичні теми, з проклямаціями, в яких говорилося, що маніфеста 6 серпня про Державну Думу не досить, що він нікого не може задовольнити. Отже Корецький робить не тільки мирну культурницьку роботу. Коли він їде з дружиною до себе на село, вона інформує його, що на селі якийсь агітатор організував „соціально-демократичну російську партію“, куди записалось щось із сорок селян. Але на селі є й друга партія, що гуртується навколо Корецького, в ній організовано сільську бідноту.

Дружина оповідає:

— Був і в мене той агітатор... Умовляв, щоб і ми до їх... Звісно, я кажу, що ні... А він усе впевняє: весь народ уже свідомо горнеться до соціально-демократизму і незабаром, каже, ви опинитесь з своєю маленькою купкою зовсім самотніми „за бортом“... Саме воно! думаю собі.

Про організацію Корецького мало сказано. Жінка Корецького інформує: „Наша організація... трьох десятків душ у їй ще нема... а зуміла пригорнути до себе все село... Тільки такі багатирі як Семенюта, Старостенко, Карпенко — тільки ті держаться окремо й вороже... вся біднота пішла за нашими... У громаді — куди наші, туди й уся громада“... Це, звичайно, культурницька організація. І Корецький, і його дружина глузують навіть із селянина Валюшного, що зробився соціал-демократом (членом отої другої організації в селі), а сам надзвичайно темний, з забобонами дядько.

Євген і Таля обоє засміялися, уявляючи собі Валюшного з його витрішкуватими очима, з його наївною вірою, що над скарбами горять свічки вночі і через це він таки знайде колись скарб, і з фразами про „парламентаризм“ і „господарство буржуазії“.

Отже й знову — спочатку народня просвіта, а потім уже визволення.

Коли виходить конституція, Корецький промовляє на мітингу:

— Тут, у нашому городі, може на цьому самому майдані, де ми тепер зібралися відсвяткувати зорю нового життя нашого, сходилася колись козацька рада, рада вільного, рада визволеного народу...

Він далі зв'язує оту давню волю із сучасною:

...І ось вона прийшла, сподівана й рідна нам. І коли був час, що народ наш порізнився з інтелігенцією, то тепер цей час минувся: народ виріс, народ зробився вже свідомим творцем свого власного щастя й та свідомість об'єднує його з інтелігенцією в одну велику сім'ю. І ця сім'я борців іде назустріч золотому сонцеві визволення робочих мас, визволення рідного народу і всіх народів з іржавих пут старої неволі...

Повісті „Серед темної ночі“ й „Під тихими вербами“.

Обидві повісті написано аж через десять років після перших повістей: „Соняшний промінь“ і „На розпутті“. Цей період — між 1890 та 1900 роками позначився особливо піднесеною мирною культурницькою роботою Грінченковою в Чернігові. Саме в цей час провадив він надто тяжку боротьбу за популярну книжку для народа. Праця в Чернігівському земстві заступила набридле Грінченкові вчителювання. 1901 р. Грінченко переїздить назавсіди до Києва і обидві ці повісті, написані якраз перед від'їздом, особливо цікаві, оскільки дають змогу простежити поступ чи може стабілізацію Грінченкового світогляду за десятилітній період надто інтенсивної просвітньої роботи автора й період близького знайомства Грінченка через земство з соціальним життям українського села. З другого боку це десятиліття особливо цікаве тим, що протягом його дуже зросла промисловість на Україні й у Росії, розвіялися всякі сумніви, що прийде капіталізм і в нас, розвинули широко свою роботу марксистські гуртки, революційна робота ставала на нові рейки, й, нарешті, за останніх років цього десятиліття заклалася Російська Соціаль-Демократична Партія. Це події, що їх не може поминути письменник соціальних тем. Зважати на них слід і тоді, коли письменник не реагує на них, замовчує, ігнорує їх... Вони неминуче дають певне ідеологічне висвітлення ідеологічної постані письменникової, а надто письменника громадського, не індивідуаліста.

Наприклад, Нечуй-Левицький, виступивши в 70-х рр. з „Миколою Джерею“ та іншими творами

дістає прихильну оцінку від громадського критика, але матиме, безперечно, неприхильну оцінку за продукцію 90-х і 900-х рр., бо ж суспільне життя, соціальна боротьба радикально відмінилися в напрямку наближення й засвоєння ідей Маркса й Енгельса, а письменник із своїм світоглядом zostався той самий... ба... навіть давав твори нижчої соціальної значности за свої перші праці.

Приклад з Нечуєм-Левицьким наведено навмисне, бо ж і він, і Грінченко, хоч і не цілком тотожні, мають багато спільного щодо ґрунту своєї творчости, — ця тема чекає на свого дослідника-соціолога.

Повість „Під тихими вербами“ є немов би продовження пов. „Серед темної ночі“. Але це тільки можна сказати про кількох головних персонажів. Сюжет цієї повісти цілком одмінний, як і сюжет пов. „Серед темної ночі“. Спільність дієвих осіб дозволила авторові поширити хронологічні межі повісти й показати цілий соціальний процес на селі, чого в такому творі цілком не охопити. Може й небагато довелось би попрацювати ще коло цих повістей, щоб злутувати їх в один великий соціальний роман, що вигідно вирізнявся б на тлі тодішніх романів-хронік Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін.

У першій повісті („Серед темної ночі“) сюжет надто нескладний і зосереджений навколо однієї родини, навіть головним чином навколо однієї постаті — Романа. Селянський парубок Роман, повернувшись з військової служби, шукає посади, бо коло господарства працювати вважає для себе за низьке. Посади не знаходить і стає на шлях крадіжок, спочатку дрібних, потім більших і, нарешті, стає конокрадом. Краде коней в сво-

єму селі й навіть у батька. На одній крадіжці його ловить Денис — Романів брат; селяни катують конокрада. Потім суд засилає його на Сибір.

З головних персонажів остаточно викінчені в цій повісті постаті: Пилипа Сиваша, сина його Романа й Левантини. Особливу увагу з соціального погляду притягають перші дві постаті.

Пилип Сиваш — старий заможний селянин, представник того стародавнього селянства, що дуже поважає свою родинну честь. Він не цілком змальований у повісті: невідомі його стосунки з селянством, а особливо із сільською голотою. Але одним визначається його вдача — за всяку ціну зберегти лад у своїй родині й не ославити її й себе серед людей. Тому, коли Роман краде борошно й сало, а Денис (другий син Сиваша) няткає батькові на Романа, старий Пилип обурено гримає: „— Як ти смієш це казати на свого брата нічого не знаючи! У нашій сім'ї і зроду не було злодіїв і нема — чуєш ти! А ти сам на свою сім'ю будеш неславу пускати?!“ А коли старший син Пилипів, Денис, ловить Романа з краденим салом і веде його з людьми селом до волости, то батько не тільки не позиває Романа, а хоче проклясти Дениса. Проте Денис не вгамовується й ловить удруге Романа та вже з краденими кінями. Кінець-кінцем старий Сиваш не може стерпіти не в міру хазяйновитого жорстокого Дениса, що, стежачи за Романом, ославлює серед людей всю їхню родину, й відділяє його з свого господарства, кидаючи йому його частину, як собаці. Пилип Сиваш — це представник того старого села, що не звикло ще до життя села нового, його села, де вже глибоко зайшла соціальна диференція з жорстокою, організованою боротьбою

між бідними й куркулями. Сиваш і сам досить заможний селянин, він знається із сільськими багатіями, але, симпатизуючи отому старому селу, якого не розбестила ще салдачина й шахта, Грінченко показує, які стосунки в Сиваша до бідного селянства, роля його в громадському житті села тощо. А крім того ж ще й не Пилипа має ввесь час на увазі автор, а його сина Романа.

Роман—яскраво окреслений у повісті, закінчений цілком тип. Відбувши салдачину, він повертається до батька на село, зіпсутий в край морально. В усьому він намагається бути не такий, як інші люди на селі. Він розмовляє прокаліченою, спотвореною українською мовою, „зрусіфікованою“, одягається в „жакетку“, знається лиш з сільською „інтелігенцією“—вчителем, писарем, урядником... Простої роботи в господарстві не робить, а шукає служби. Проте з своєю розкладеною моральністю він не здатен до жадної роботи, бо скрізь проганяють його за шахрайство. Виявляє він не аби-які здібності лиш до крадіжки, але скрізь вихваляється своєю освіченістю, своїми здібностями, неодмінно намагається говорити тією мовою, що її завсіди чув і навчився в місті.

— А, дівчата,—гукнув Роман.—Надо й їм празник устроїть. Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку, На всього рубля купи канхветов, пряників, орехов—для наслажденія девушкам. А ти, мальчик,—кинув він на хлопця, що зазирав через тин,—получиш п'ятак: катай до музики Матвея, пушай іде сюда. Пушай дівчата знають, когда вернувся со служби Роман Пилипович Сивашов!..

Він і прізвище своє переробив на російський кшталт, бо як „простий чоловік“, то буде Сиваш, а як „образований“, то Сивашов.

Роман швидко стає на шлях крадіжок, бо, не працюючи, він не має при собі й грошей, а гроші йому надто потрібні. Спочатку краде пшеницю вдома й продає, потім батьків кожух, лантух із салом і, нарешті, приставши в місті вже (з дому пішов) до конокрадів, береться до їхньої роботи й насамперед виводить трое коней з батькового двору, ще й виправдується (звичайно, перед собою), що він правий, бо ж він колись робив у батька й має в його господарстві свою частку. А все ж таки він не так легко згоджується іти виводити коні, коли вимагають конокради. Він ще не професіонал-конокрад. Але ж він без грошей, голодний, не маючи надії на будь-яку посаду в місті, скрізь був і ніде не найнявся. Тому він мусить вигадати наперед якесь моральне виправдання своєму злочинові й піти раз украсти — один тільки раз. Але — це звичайний шлях злочинців — за першим разом — другий, третій і так назавсіди... Людина, що не хоче працювати, мусить піти шляхом злочинів. Злочинцем зробила Романа його моральна зіпсованість, але що його морально розіклало? Де ті суспільні й економічні умови, що скалічили чесного роботящого колись селянського хлопця? Автор відповідає: „Салдатчина“... Грінченко не показав у повісті, як Роман перебував у салдатах, та, певне, і не зміг би цього зробити за тодішніх цензурних умов. Українській літературі — і до Грінченка й після нього добре відомий тип одставного салдата. Він навіть фігурує в численних анекдотах. І завсіди цей тип змальовано приблизно однаково. Безпечне життя в салдатах, муштра „панською“ мовою, здебільшого вічно нездійснене бажання вислужитися перед начальством та ін., через усе це людина одвикає від тяжкої повсякденної праці, привча-

ється ставитися з погордою до темних селян і, це найгірше,—лишає цього салдата таким самим темним, неосвіченим, як і селяни, тільки навчає шахрайства та хитрощів. У нечулого до тонких класових проявів, просвітянина Грінченка однаково впливають село і салдаччина, і шахта, він не бачить поміж численними хибами шахтарського життя й великого значіння позитивних рис. З погляду культурника-націоналіста і салдаччина і шахти не несли в народ національної культури й просвіти, а навпаки — різними антикультурними впливами прищеплювали українському селу чужі національно і негативні звички. Тому Грінченкові однаковою мірою ненависні і шахта і салдаччина.

В повісті „Серед темної ночі“ село ще неподиференційоване, не показані внутрішні соціальні процеси, що відбувалися в ньому та й самий сюжет надто простий і викладений схематично, і тому ця повість зостається далеко ззаду після другої повісти на тему села — „Під тихими вербами“ (1901 р.).

В цій повісті розвинені далі, викінчені цілком, як головні особи твору, ті самі герої, що почали діяти в „Серед темної ночі“. Власне тут подає Грінченко не трагедію однієї особи, а життя й боротьбу всієї сільської громади, розширивши фабулу так, що вона обіймає економічні підвалини цілого села, всіх його верстов. Тим то й актуальності своєї повість не втратила ще й по цей час, коли класова боротьба на селі точиться в гострій і глибокій формі, що правда, з іншими перспективами щодо наслідків.

Денис Сиваш, завівши окреме од батька господарство, тепер уже багатій на все село. Він гуртує навколо себе в могутню глитайську групу інших куркулів: старшину Григорія Павло-

вича Копаницю (колишній писар у „Серед темної ночі“), крамаря й куркуля Сучка Михайла Гавриловича, свого тестя Михайла Гавриловича, свата Остапа Колодія, Терешка Тонконоженка та інш. Все це люди вже відомі трохи з попередньої повісті. Вони організують похід на сільську громаду — намагаються заорендувати поміщицькі землі навкруги селянських, тоді за дорожню ціну наймати її селянам і друге — продати „общеску“ землю (колишні наділи пересельців) Денисові й цим самим віддати її цілком до рук куркулів. План куркулів добре обміркований і виступають вони однастайним гуртом.

Проти змови куркулів виступає чесний, поважний молодий селянин брат Дениса Сиваша, — Зінько. Він не пристає на запрошення куркулів і організовує групу свідомих селян, що мали б і всю громаду загітувати проти куркулів. Хоч куркулі спочатку й перемагають частково, але через опір Зінькової групи їм важко дається ця перемога. Тому, коли на селі забито одного чоловіка, куркулі вплутують у цю справу не-нависного Зінька. Він опиняється в тюрмі. І тоді групі Дениса Сиваша легко керувати громадою, як він хоче. Громада потрапляє в пастку до куркулів і починає шкодувати, що колись не досить підтримала Зінька. Довго сидить Зінько в тюрмі, але, нарешті, з'являється справжній убивця й Зінька звільняють. З новою силою починається боротьба з куркулями. Зміцнюється гурт навколо Зінька. Розлючені куркулі зустрічають Зінька вночі на вулиці й б'ють його. Після цього він майже одужав, але незабаром помирає. — Отруїла ворожка зіллям. Постать Зінькова, що діє ще в першій повісті, тут цілком викінчена. Разом він і хлібороб, і інтелігент

просвітянин. Мрія авторова — створити на селі таке коло сільської інтелігенції з хліборобів, що виводило б село з одвічної темряви й боронило його від чужих впливів. Зінько це й є така постать, — її створив сам Грінченко. Як до цього, в попередніх повістях автор вкладав свої думки й ідеї в уста персонажів — Марка Кравченка, Демида Гайденка й багатьох героїв оповідань, так тепер автор промовляє устами свого героя Зінька. Тому він і центральна постать у повісті, тому з його смертю кінчається й повість.

Змалку вже Зінька цікавить питання:

...От хоч-би й про те — чого так люди живуть. Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий багатий, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається та робить, та дбає, а другий ледащо, лінується... або ще п'є... а то й красти піде... Невже не можна кращого порядку завести? Мабуть про це в книжках пишуть та тільки він не знає тих книжок... („Серед темної ночі“).

Тут слід узяти на увагу ще й це повсякчасне апелювання автора до книжки, до просвіти. Всупереч матеріяльним умовам (куркулівське оточення), Зінько засвоює демократичні, просвітянські погляди. Кожен з позитивних героїв Грінченкових, що стоїть на ґрунті демократизму й націоналізму, неминуче взяв за Грінченком ці ідеї в Тараса Шевченка. Всі вони неминуче замолоду захоплювалися „Кобзарем“ та так і лишилися під впливом Шевченкового генія. Так і цей перший серед хліборобів-інтелігентів — Зінько теж ще парубком зазнав потужного впливу двох великих людей: Роберта Овена й Т. Шевченка; книжку під назвою „Роберт Овен“ і „Кобзар“ він придбав десь на базарі випадково... Грінченко ніде в повісті не дав зрозуміти, що ці дві великі людини не можуть впливати одностайно, бо мають

не тільки відмінний, але частинно й протилежний світогляд: представник мирного утопічного соціалізму Овен і революціонер, що закликає до кривавого повстання проти гнобителів, Тарас Шевченко... Вплив цих двох людей неминуче мусить призвести людину до суперечності. Проте Зінько вішає у своїй хаті поруч портрети цих двох людей і сам діє на селі, як діяли народники-просвітяни. Очевидно й сам автор, осліплений величезним авторитетом Шевченковим, не добачав у ньому різниці від Овена. Це й не дивно, бо ж усі націоналістичні українські партії (особливо після Грінченка) намагалися виставити Шевченка, як свого пророка. І лиш наукове шевченкознавство останніх років визначило його, як речника наступної соціальної революції. Варто придивитися до того, на що, власне, звернув увагу в Шевченковому „Кобзарі“ Зінько. Надто впали йому в голову рядки:

Обніміте, брати мої,
найменшого брата,—
нехай мати усміхнеться,
заплакана мати.

і ще:

Учітеся, брати мої,
думайте, читайте, —
і чужого наuczайтесь
і свого не цурайтесь.

Виходить за Грінченком, що й справді, Шевченко був речник мирного просвітянського культурництва...

Зінько, як Марко Кравченко і Демид Гайденко, навчає одного з бідних селян грамоти, читає своєму гурткові книжки, притягає своїх товаришів до взаємодопомоги й, це найголовніше, організовує опір апетитам куркулів і коли його

рідний брат Денис укупі з іншими куркулями перемагає на сході, Зінько кидається до нього з кулаками й кричить:

— Дерилюде! Всіх прогинути хочеш! А бодай бо ти подавився на цьому місці!..

Ідеальна чесність, шляхетність вдачі, розум, лагідність, добрість та ін.—все це в Зінька,—що не має будь-яких негарних рис, робить з цієї постаті дальшу, чергову, але нічим не відмінну від попередніх, постать теоретичних героїв—народовців Грінченкових, змальованих у повісті.

Інша, цілком протилежна Зінькові, постать — Денис Сиваш. Як і всі найвидатніші персонажі в Грінченка, він не має якихось виключно індивідуальних, притаманих лиш йому рис, що надають, звичайно, художньої викінчености типам у великих майстрів. Денис — це просто типовий сільський куркуль, чи, як тепер кажуть,—плякатний образ.

Основне, що властиве вдачі Денисовій, що становить для нього суть і мету життя, понад що немає в нього нічого,—це його власне господарство. Але це не тільки хазяйновитість, ощадність тощо... Це щось багато більше, це — хороба, коли людина в жертву своїм достаткам кладе й честь своєї родини, й життя рідних братів, і добробут усієї громади. Не думаючи довго, він веде брата свого Романа, коли спіймав його з краденим батьковим салом, через усе село, він віддає Романа, піймавши його, як палія, на самосуд розлютованій юрбі селян. Лагідний і розумний Зінько каже про Дениса:

„Якби він не гнався так за тією копійкою, не сварився б із Романом, лагідненько нахилив би його знову до роботи, так може б і не було нічого. А то жадоба

така несита: все б зажер собі, — от і давай випихати Романа, щоб більше батьківщини припало... Зненавидів його так, що примів би — в ложці води втопив би!.. Таки й утопив..."

Проте, до Романа співчутливо ставиться й автор, і Зінько, й старий Пилип Сиваш. Але до Дениса жадного співчуття немає. Це наскрізь негативний тип. Ідеаліст-автор не дає зрозуміти, чому з однієї родини вийшли такі два цілком протилежні типи: Денис і Зінько. Романа зіпсувала російська салдаччина, але що створило Дениса? Звичайно, соціально здиференційоване село. Але чому ж у тих матеріяльних та моральних умовах зрісши, не став таким самим куркулем Зінько? Автор над цим не думав. Денис кінець-кінцем доходить до того, що його проклинає батько й засуджує брат Зінько. Коли судять Романа, виступає за свідка Денис. Суд не хоче його слухати, але він вимагає, щоб його вислухали й свідчить проти Романа, каже, що той тільки й робив, що обкрадав усіх, що на пожежі Романа ніхто не катував та ін. Нарешті, за справу громади проти Дениса гине й Зінько. Не вважаючи на великою мірою плякатність Денисової постаті, не вважаючи на неповноту цього образу (порівняйте, напр., з подібними типами у Карпенка-Карого) Денис все ж таки змальований дуже цікаво й не застарів навіть до нашого часу.

Сама повість „Під тихими вербами“ сюжетово найзакінченіша з-поміж усіх інших повістей Грінченкових. Вкупі з цим її соціяльна актуальність і гострість підносять вагу повісти понад усі художні твори Грінченкові та й інших видатних письменників того часу. Але й гостросоціяльну щодо теми й матеріялу повість най-

послідовніший народовець культурник Грінченко підкорив своїй основній старій ідеї — просвіті темного українського села. Справді, тільки через просвіту виробився із Зінька тип; поширюючи справу просвіти, Зінько злютовує навколо себе гурток ідейних селян і, нарешті, через неосвіченість, темноту жінки Зінькової, Гаїнки, помирає передчасно Зінько: вона отрує його зіллям од ворожки, сподіваючись, навпаки, — вилікувати чоловіка. Всю повість написано під знаком потреби для народу освіти й тому не виходить вона з ряду усіх попередніх прозових творів Грінченкових.

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ.

Драматичний доробок Грінченків досить великий. Серед нього є комедія „Нахмарило“, жарт „Миротворці“ і п'ять великих драм. Усі ці твори написано в дев'яностих і дев'ятсотих роках, тобто тоді, як письменник уже мав понад десятилітній письменницький стаж, цілком визначився ідеологічно й написав уже свої повісті „Соняшний промінь“, „На розпутті“ й ін. Проте в драматургії працював Грінченко епізодично, очевидно, під впливом не аби-якого розвитку українського театру того часу. Старицький, Карпенко-Карий, Кропивницький уже дали високої художности репертуар українському театрові. Грінченко хотів, щоб ідею просвіти українського села пропавовано було і з театральної сцени. І він дав свій репертуар, пройнятий наскрізь націоналістично-культурницькими тенденціями українського народництва. Проте, за тих часів драматичні твори Грінченкові сценічною популярністю не відзначилися і то не тільки тому, що технічну ціну мали не високу, але й тому, що тодішній театр—Старицького, Кропивницького, Тобілевича—був театр з репертуаром селянським насамперед і навіть з тенденціями до етнографізму. А п'єси Грінченкові написано або з міського життя, або все таки із життя української інтелігенції, хоча й не міської.

Технічно слабі, наскрізь пройняті соціяльними тенденціями й не завсіди прийнятні тематично, ці п'єси не захопили великої української сцени 90-х і 900-х рр., хоч ідейно не були чужі тій сцені. Та й згодом після 1905 р., коли на українську театральну сцену вступив репертуар Винниченків, що показав інтелігенцію на громадській роботі, п'єси Грінченкові не набули широкої популярності й тільки по революції 17-го року, в часи діяльності на Україні густої сітки „Просвіти“, частіше бачила публіка на сцені, а надто на селянській сцені п'єси Грінченкові, переважно історичні. Але це вже був не великий столичний театр, а провінціяльний, що не дуже пильнував добору п'єс.

Три з Грінченкових п'єс продовжують ідейні тенденції його повістей: „Нахмарило“, „На громадській роботі“, „На новий шлях“.

Тут у центрі дієвих осіб—український інтелігент на громадській роботі. Коли він на селі, то провадить культурницьку роботу з селянами й бореться проти поміщика, куркуля й спільника селянської темноти—ситуації, відомі вже з повістей. Учитель Тарас переводить культурну роботу на селі, одружується з простою селянкою,—серед селянства має великий авторитет („Нахмарило“), бо не раз стає на чолі громадської справи й доводить її до щасливого для сільської громади кінця. Найтиповіший для Грінченка твір—„На громадській роботі“. Невеликий поміщик-інженер Арсен, провадячи на селі культурну роботу вкупі з своєю сестрою Харитою, береться меліорувати селянське болото своїм коштом, з тим щоб згодом видатки його йому повернули. Спочатку громада пристає, але потім, як підбурили її куркулі та пан Крашевич, нечесно відмовляється

від умови, руйнує мало не закінчену роботу, але тим робить собі на гірше й приходить до пана Арсена по допомогу. Ті темні селяни, що з куркулівської намови не вірили доброзичливим заходам свого пана, тепер прийшли до нього по захист і допомогу і ображений пан каже:

Арсен... Хоч би й хотів я вам допомогти, то як це зроблю. Діло от-от уже кінчається, я всі гроші витратив, де я їх тепер візьму. Нема мені змоги.

Селяни: Грошей ми дамо! З громадських дамо!.. Скинемось!.. І ваше вернемо, і на роботу дамо. Сами робітників постачимо!.. Громадою робитимем... Тільки пожалійте нас, допоможіть!..

Арсен: А вірите мені тепер?

Селяни: Віримо! Всі віримо!

Арсен: Будете мене слухати?

Харита: Будуть! Будуть!

Селяни: Будемо!...

Арсен: Коли так,—усю громаду на роботу!..

Цей відданий до кінця ідеї народник, що за ним не важко побачити самого автора, так ще звертається до селян: „Вас Лапченко дурів і обдурював багато років, а ви йому повірили більше, ніж мені—тільки через те, що на мені ця панська одежа, а вже як пан, то вам ворог!.. Але й пани бувають усякі!..“ Ідея цього зворушливого єднання добрих, людяних панів з мужиками проймає не один твір Грінченків (починаючи з Демида Гайденка „На розпутті“). При тому ні автор, ні герой не згадують про те, що власне, жаден пан не може жити без експлуатації мужиків, тому і єднання їхне на арені громадської справи чи боротьби не має під собою правдивого ґрунту.

Змалювавши в образі Катерини Городянської („Соняшний промінь“) тип жінки, що живе для

ідеї, Грінченко й у драмах не раз спiniaвся на образі жінки-борця, жінки-працівника на громадській ниві. Харита — сестра Арсенова, один з найяскравіших типів цього ряду персонажів, хоч, звичайно, її, як і всіх найвидатніших ідейних народовців у Грінченка, не показано глибоко, — автор не докопався до суто-індивідуальних рис її психіки. Ввесь світогляд Харити в отаких її словах:

...Арсен правду каже, що погано, як ця інтелігенція сидить по великих центрах... і цікавиться тільки своїми власними справами. . Треба, щоб культурні люди йшли на село, працювали там... несли світ і культурність туди, де цього нема... (до Арсена. Л. С.) Ну, повинен дбати про добро громадське, щоб людям краще і тілом, і духом — жилося... Щоб люди наші не темні, а освічені були, не хворі, а здорові, не голодні й холодні, а наїдені й напитені... Повинен дбати, щоб на нашій землі не піски та болота були, а поля з колосистим хлібом, з садками запашними, з лісами зеленими...

Вона працює коло просвіти народу, помагає в цьому братові Арсену, збирає дітей, щоб селяни вільно могли йти на поле працювати та ін. І все ж таки автор не поглибив і цієї особи хоча б і до того, щоб вона усвідомила, що все ж живе з праці селян, як поміщиця.

На окремому місці в драматичному доробкові Грінченковому стоїть драма „На новий шлях“. Франкова думка „чисте діло — чистих потребує рук“ мораль цієї п'єси. Дія — в місті. Персонажі — інтелігенти з вищої верстви міської.

Чесна інтелігентка Лідія несподівано довідується, що її чоловік — член міської управи Павло Карбовський, провадячи в місті величезну громадську роботу, іноді бере хабарі, бо без них не міг би служити в управі і провадити корисну громадську роботу. Вона вирішує взяти з ним

розлуку. Але чоловік не віддає їй дочки Лесі. За цю дівчинку між ними починається боротьба, й перемагає Лідія. У п'єсі викрито весь бруд на моралі вищих верств міської інтелігенції і,—це головне,—ніхто з цих людей не вважає цей бруд за щось недозволене, бридке, а коли Лідія вирішила пірвати з чоловіком, то всі ці люди обурюються проти неї, вважають її вчинок за аморальний, що може скомпромітувати Карбовського. А сам він перед дружиною не тільки не відмовляється від свого вчинку, але й вважає такі хабарі за цілком законні, бо ж інакше він не мав би матеріяльного цензу, не зміг би бути обраний до управи й, звичайно, не міг би провадити великої громадської роботи.

Лідія на закид їй аморальности відповідає:

— Ні, я почуваю себе такою моральною, як ніколи досі! Вічні принципи моральности, якими держиться світ! Вони єсть, сі вічні принципи, але не там, де ви думаєте, і не ті, які ви думаєте! Принципи вашої моральности кажуть вам: усе те можна, що робиться нишком, не виявляється, не ображує вашої улюбленої благопристойности! А скільки підлоти, гидоти, скільки грязі й злочинів ховається під сією примазаною благопристойністю!.. Зрікаюся свого громадянства лицемірного й зледащілого!.. Піду до інших людей, що хочуть іншого—здорового й чесного—громадянства, іншої — здорової й чесної сім'ї!.. Справжньої сім'ї, а не про людське око тільки. От що на тій дорозі, якою я пішла і я з неї не вернусь!

П'єса „На новий шлях“ має в Грінченка окреме місце, бо тематично й ідейним наставленням цілком відмінна від усіх інших творів цього автора. В інших творах, коли й брав Грінченко за місце дії місто, то неминуче тут діяли улюблені його герої народовці-культурники, що бралися до якоїсь просвітньої праці для народу тощо. А тут нема такої інтелігенції й громадська робота

Карбовського зовсім не народницька; вона льокалізована в межах міста і головна увага не на ній. Це тематика, що на українську сцену виступила пізніше, коли почав писати свої п'єси Винниченко. „На новий шлях“ безумовно написано під великим впливом Ібсенової драми „Нора“, і власне, головна героїня Нора й стала за первобраз Лідії. Отже цією своєю драмою Грінченко немов би хотів наблизити якось український театр до європейського.

Коли цим п'єсам сучасної тематики властива агітація за громадсько-культурницькі ідеали Грінченкові, то низка п'єс на історичні теми відбиває інший бік світогляду Грінченкового й народництва — український націоналізм, що вимагає від національно-свідомої людини саможертви ради волі рідного краю. Цим націоналізмом пройняті всі історичні п'єси Грінченкові: „Степовий гість“, „Ясні зорі“, „Серед бурі“. З цього погляду особливо характерна драма „Ясні зорі“. Ця п'єса, як і інші, що в романтичному освітленні подають історичні сюжети, писана віршами і подекуди врочистим „високим“ стилем. Тут, як і скрізь у подібних п'єсах цього автора, історичні факти чи епізоди — це тільки зручний матеріал, щоб створити небувалий насправді ідеологічний образ. Такий образ у „Ясних зорях“ — дружина турецького паші Аміна. Змалку її взято з України в харем і там вона стала найулюбленішою дружиною в баші. Вона нудьгує за справжнім коханням серед великих розкошів і пошани до себе. Впадає в око їй невільник Дмитро з України. Між ними спалахнуло палке кохання. І Дмитро, захопившись її дивною красою, забуває про свою обіцянку визволити своїх товаришів — таких, як він, невільників. Але ж до нього приходить потай

з України його дружина, Олена, під її впливом Дмитро вирішив покинути Аміну й, забравши з собою товаришів, укупі з Оленою тікати на Україну. В останній момент їх ловить Аміна, покликавши башу з служниками. Утікачів ув'язнюють, щоб завтра стратити. Вночі до в'язниці приходить Аміна знущатися з ув'язнених, але Олена й козаки вмовляють її, нагадують їй про їхній і її рідний край, про обов'язок кожного українця боронити свій край і збуджують в її душі любов до рідної їй, але забутої, України. Аміна помагає невірникам утекти. А саму її потім забиває гинджалом баша.

Апотеоза п'єси — перемога національної ідеї, торжество самовідданої любови до рідного краю.

Аміна, що в баші була жорстоким тираном, наприкінці усвідомлює себе українкою й кається. Вмовляючи її, Олена каже:

Згадала б ти, як люба рідна ньенька
тебе малу до лона пригортала,
як батенько дочку свою кохав...
Сестриченьку і братіка згадала б...
Згадала б ти найкращий в світі край:
сади-гаї, квітчасті наші луки,
широкий степ, могили на степу,
козацькі високі могили...
Дніпро старий... Ой, боже, правий мій!
Якби ще раз почути рідну пісню,
послухати як верби там шумлять,
побачити, як сяють наші зорі...

Цей Оленин патос любови до рідної України передається Аміні й миттю її перероджує. Її мучить совість, що вона зрадила свій рідний край; вона не чекає вже прощення своєму великому гріхові — національній зраді й вона не сміє

повернутися на Україну з утікачами. Образ України встає перед нею в момент перед її смертю:

Прости,
О, господи!.. Прости мої гріхи!..
До тихих вод.. до зор... до ясних зор...

Перемогла любов до України не тільки в душі в Аміні, але і в її коханця Дмитра, в його психіці любов до рідного краю перемагає навіть кохання до вродливої жінки.

Ідеалізація Хмельниччини, як народнього повстання, що несло Україні волю з національного ярма — ось ідея драми „Степовий гість“. Польська шляхта, що гнітила український народ, — це та верства, яку насамперед мала знищити Хмельниччина. Цій драмі бракує глибоких ідейних осіб, бо самий сюжет збудовано не на соціальних конфліктах, а на особистих чи родинних, що розгортаються на далекому, захищеному полі соціальних подій — повстання Хмельницького. Але ж це властивість усіх історичних п'єс Грінченкових, що не така притаманна іншим його п'єсам, а надто повістям.

Жінка, що жертвує собою задля громадської справи, діє мало не в кожній п'єсі Грінченковій. І коли образ Аміні, що діє в далекому чужому краю може буде й не такий зрозумілий і близький читачеві, то виграє проти неї цією стороною героїня драми „Серед бурі“ — Оксана. Вона охоче йде на страту за свого чоловіка, полковника Коваленка. Коли ж її до цього не допускають, вона героїським вчинком рятує свого чоловіка й своє місто, що його обложили поляки. Вона падає від зрадничової кулі й останні її слова — Україні:

Мій світоньку ясний! Мій рідний краю,
Прощай і ти!.. Не нажилася я!..
Мій людоньку! В сльозах живеш ти, в горі,
хай бог тобі спокою й щастя дасть!..
Живи, цвіти!.. Зорею ясно сядь!..

Так добирав Грінченко матеріал до своїх історичних п'єс, щоб створити літературні (історично не витримані) образи національних героїв, і таким способом збуджувати національну свідомість у читачів, надихати їх на боротьбу й саможертву за національне визволення України. Драматичний доробок Грінченків, де ідеологічні тенденції найменше приховані, виявляють читкіше, ніж інші твори світогляд автора, що базувався на двох основних підвалинах: культурництві й націоналізмі. Відповідно до цього й п'єси поділяються на дві групи.

Маючи композицію, побудовану здебільшого на випадкових ситуаціях і епізодах, не заглиблюючи психології основних героїв, що через те здаються позверховими хоча й пройнятими ідеєю, агітаційними постатями, нарешті, хибуючи на недостатню сценічність, п'єси Грінченкові не завоювали української сцени, і, взагалі, їх дуже мало виставляли, окрім хіба „Степового гостя“, що зроблений з глибшим від інших п'єс драматизмом і з щільніше та логічніше збитим сюжетом.

Про актуальність Грінченкових п'єс на сучасній українській сцені говорити зовсім не доводиться. Коли деякі з його повістей і оповідань мають соціальну вартість ще й тепер, то п'єсам цього остаточно бракує. Навпаки в наших умовах вони впливали б на масу, безумовно, реакційно, проповідуючи націоналізм.

Творчий період Бориса Грінченка, порівнюючи до багатьох видатних українських письменників,

тривав не довго: поет помер 47 років. Проте й за цей час поет видав таку продукцію, що кількісно наближається вона до продукції багатьох найпродуктивніших письменників. Така продукція, пройнята високою ідейністю, здавалося б повинна поставити Грінченка поруч видатних українських класиків, хоча б і народницького напрямку, як Куліш, Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін. Але на ділі цього не сталося. Після смерті Грінченкової з'явилося чимало всяких про нього праць: біографічних збірників, критичних, мемуарів тощо. Але все це не було історично-літературним науковим дослідженням; згодом вийшла популярна праця невеличкою книжечкою М. Плевака про життя й творчість Грінченка критично-біографічного характеру. За наших років М. Плевако, використавши й цю свою працю, написав велику статтю (передмову) „Повість Соняшний Промінь та її автор“ — стаття орієнтується на засадах соціологічної методи й тим самим це чи не єдина із значних статтів про поета. Навіть у підручниках історії літератури Грінченкові надають надто мало уваги, хоч він і показав себе великою продукцією і як поет, і як прозаїк, і драматург. Єдина причина неувважності сучасного літературознавства до творчості Грінченкової — це відносно невисока художність його творів. З нього був художник не першорядний. А крім того й часу він мав не багато, щоб опрацьовувати свої твори. До цього спричинилися й погляди Грінченкові на літературу, як на наймогутніший засіб агітації, як найкращий спосіб переводити свої ідеї у життя.

В поезії Грінченко якнайменше намагається вийти за межі, що їх накреслив Шевченко. Не

помітно серйозної праці коло ритму поезій, образів не має сили вибитися з традицій народницької поезії. З другого боку неприхована тенденційність знищує художню їхню вартість.

З цього погляду проза Грінченкова цікавіша. Щоправда, і вона в українській прозі не становить реформи, проте, серед оповідань і повістей є речі, менше насичені народницько-культурницькими тенденціями, де сюжет ускладнюється, образи відходять від шаблону.

В основному можна вважати, що Грінченко в своїй манірі писати не відбігає традицій реалістично-побутової прози (Нечуй-Левицький), що, своєю чергою, залежала великою мірою від маніри етнографічно-побутової школи (Квітка-Основ'яненко, Марко-Вовчок). Як і в Нечуя-Левицького, в основі Грінченкової поетики лежить запас народницько-поетичних образів, що на довгий час стали в українській літературі за всевладний шаблон. Більшість оповідань так і написано в манірі народньої розповіді, тобто в підкресленій, легкій стилізації під мову селянську. Наприклад: „Прибуває сім'я та не на лихо, а на радість та на втіху батькові та матері та старій бабусі. Прибуває й хазяйствечко, бо де праця, там і прибуток. В хаті, як у віночку, і гарно в сім'ї ведеться“ (опов. „Павло Хлібороб“). Свої думки автор викладає так, як викладала б їх і сільська проста людина. І навіть, коли мислить герой не селянин, а міський інтелігент, то й він не відбігає маніри шаблонів. Так, один знаменитий міський адвокат Горинович, що обертається, безумовно, в російському (мовою) оточенні, мислить про свою кохану:

Хіба ж я не знайшов чого мені треба? Хіба моя повсякчасна мрія, — гармонія душі й тіла, щоб краса тіла

єдналася з красою душі, — хіба вона не здійснилася те-
пер у цій дівчині? Чи не гарна ж вона, як зоря пишного
ранку, чи не чиста ж як краплина роси на білій лілєї
 („Болотяна квітка“).

Що правда, тут скоріше не народницько-пое-
тичний шаблон, а літературний. Найяскравіше
народньо-поетичну основу Грінченкових образів
можна побачити на пейзажі. Наприклад:

Над їми було літнє, вночішне небо з незліченними
зорями, з білолицим місяцем; їм кивала згори своїми зе-
леними вітами верба, а з ближчих садків тихий вітерець
доносив до їх тонкі пахощі країнської ночі“ (опов.
„Серед чужих людей“).

Або ще зразок пейзажу цілком у дусі Нечуя-
Левицького:

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко
затюхкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде, —
серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й ши-
роке, хмарки по йому, як ягнятка біжать, степи, ліси
зеленіють, садок увесь пахощами обнімає — ох, і краса ж
божая, яка ж ти гарна! Ой, і світе мій милий, світе ве-
селий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно лю-
бити!.. (опов. „Каторжна“).

Всі ці епітети: „дружина вірна“, „сльоза щи-
ра“, „місяць білолиций“, „зелені віти“ та ін.,
порівняння: „хмарки, як ягнятка“, „в хаті, як у
віночку“... та ще майже повна перевага епітетів
і порівнянь над метафоричністю мови, безумовно,
свідчать про Грінченка, як про епігона щодо
стилю школи Нечуя-Левицького з її народньо-
поетичним примітивізмом.

Свої ширші полотна-повісті Грінченко писав
пізніше, ніж оповідання, але й тут не змінилися
в його а ні маніра, а ні світогляд. Отже й повісті,
окрім хіба „Під тихими вербами“, не мають знач-
ної художньої цінності. Тенденційність, риторизм,
схематизм головних персонажів надто великі

в повісті „Соняшний промінь“. Та й у інших повістях автор не від того, щоб сухо теоретично викласти свої погляди вустами когось із героїв. Та й самі ці герої — Марко Кравченко, Катерина Городинська, Демид Гайденко, Корецький та ін. — всі далеко не життєві, навпаки — заради агітації автор робить з них схематичні уособлення своїх ідей, позбавлені цілком прозових, буденних властивостей. Самий сюжет тут нескладний, примітивний, часто-густо з випадковим розв'язанням ситуацій. Вийняток до певної міри становить повість „Під тихими вербами“. Хоч випадкові епізоди й тут відіграють чималу роль, проте, втягнувши в дію всю сільську громаду в розрізі класової боротьби, автор дістав силу матеріялу для гострих, напружених ситуацій і зміг значно ускладнити (рівняючи з іншими повістями) самий сюжет. Герої тут діють здебільшого не так, як би їм хотілося, а так, як їм це диктують чи вимагають од них обставини, тобто в повісті є причинова залежність епізодів, що не такою мірою можна спостерігати в інших творах, навіть драматичних. Основна постать Зінька змальована не схематично, але автор щодо нього допустивсь все таки однієї помилки, зідеалізувавши в ньому образ активного селянина-інтелігента, отже він надто нагадує високоосвічених, міського виховання людей — Кравченка, Гайдєнка та ін. Щодо сюжету, то маємо чималий плюс у повісті, показування численних, часто прихованих, засобів класової боротьби на селі, що призводить навіть до авантурних моментів у сюжеті (приклад: куркулі за обміркованим планом свідомо вплутують невинного Зінька в справу про вбивство селянина й цим добиваються його арешту). В цій самій повісті без будь-якого шаблону й схеми

змальовано образ Зінькової дружини, Гаїнки, що згодом, по-інакшому відмінений, бачимо в Лесі Українки („Лісова пісня“) й у Коцюбинського („Тіні забутих предків“). І вже просто не забути таких моментів, як картина куркулівської змови проти голоти в хаті Дениса Сиваша. Малюючи кожного куркуля зокрема (окрім Дениса), Грінченко не уник певного штампу, але в картині змови автор доходить просто клясичного зразку, коли відразу індивідуалізуються образи, зростає напруження й зав'язується цікавий сюжет. Таких місць тут не одно: сцени, коли Панас з Іваном забивають Грицька, або як повертається Зінько з тюрми додому, віддані цікавим способом паралелі дії з піснею, показують Грінченка, як не аби-якого майстра, що, правда, не опрацьовував свого матеріалу достатньою мірою.

Переходячи на своєму творчому шляху від одного жанру до другого, Грінченко в основному не змінив своєї маніри писати, він тільки дужчий в одних речах і слабший в інших. В дев'ятсотих роках, коли Грінченко писав останні свої прозові речі, виступили в українській літературі В. Винниченко й М. Коцюбинський, кожен з них створив свою літературну школу, що цілком поривала із засобами Нечуя-Левицького. Отже Грінченко це один з останніх епігонів реалістично-побутової школи, що мала ще чимало зв'язків формальних із письменниками-етнографістами.

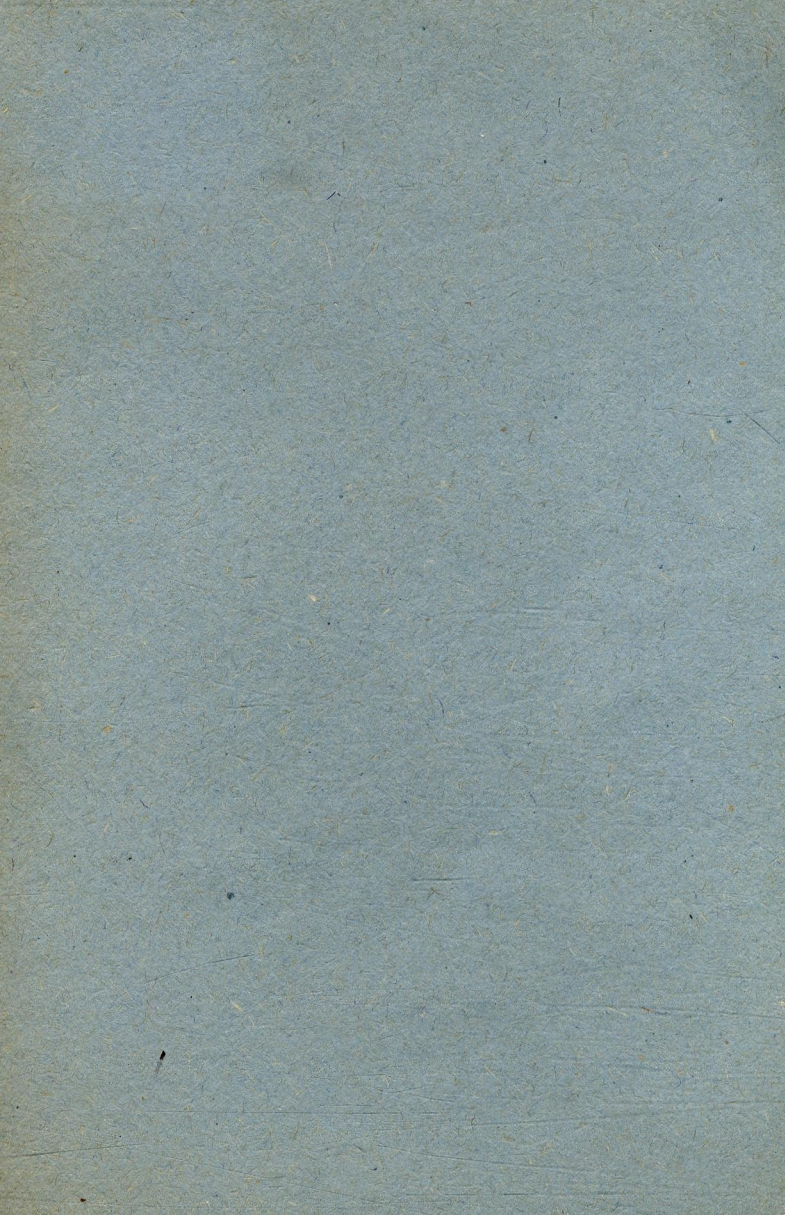
Швидко так на важкій громадській роботі проминуло життя й така однобічна, тенденційна була творчість видатного діяча, що навіть за тих часів зайняв явно ворожу до розвитку соціально-демократичної думки позицію. А за наших часів

його творчу спадщину вигідно для себе використовували кола українських націоналістів. А проте сучасного читача цікавить частина художньої продукції Грінченкової й велику ціну має його наукова діяльність, наприклад, його україно-російський словник, що без нього значно важча була праця багатьох теперішніх наукових установ українського мовознавства. Вабить до себе ця постать ще й своєю цілковитою відданістю літературно-громадській діяльності, відданістю, про яку з пошаною і подякою говорять історики літератури.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3— 23
Поезії	24— 32
Оповідання	33— 55
Повісті	56— 88
„Соняшний промінь“ (56—76). „Серед темної ночі“	
„Й Під тихими вербами“ (77—88).	
Драматичні твори	89—103

1289

Ціна 45 коп.

р/л 5090

популярні нариси
про українських класиків

Л. СМІЛЯНСЬКИЙ

БОРИС ГРІНЧЕНКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

Л. ХИЖИНСЬКИЙ